

Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politliği¹

Ekin Değirmenci, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ORCID: 0000-0001-9800-5077, e-posta: ekinerdogdu@gmail.com

Elif Karaçimen, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0001-6851-3564, e-posta: elifkaracimen@gmail.com

Özet

Bu çalışma meta zinciri analizinden yola çıkarak küresel bir meta olan çayın ekonomi politliğini ele almaktadır. Meta zinciri yaklaşımı belirli bir ürünün üretiminden tüketimine kadar geçtiği süreçleri birbirlerine eklenerek bir tür zincir oluşturan farklı aşamalar olarak ele alır ve bu aşamalar arasındaki ilişkileri ve bağlantıları gözlemlemeyi kolaylaştırır. Bu yaklaşım tarımın ekonomi politliği açısından iki olanak sunar. Birincisi meta zinciri analizi sayesinde bir tarım ürününün özgünlüklerinden hareketle o ürünün meta zinciri boyunca toplumsal ilişkilerin nasıl şekillendiği analiz edilebilir. İkincisi tarımın ekonomi politliği yaklaşımından da yararlanıldığında bu analiz çerçevesi bir ürünün üretiminden tüketimine kadar geçen süreçteki toplumsal ilişkilerin kapitalist gelişmenin tarıma nüfuz etmesinden nasıl etkilendiğini inceleme imkânı sunar. Çay tarımının emek yoğun ve sezonluk bir iş olması, çay bitkisinin kısa sürede işlenmesi gerekliliği, çayın kalitesinin iklim, coğrafi koşullar, toplanma ve işlenme şekline göre farklılaşması ve son olarak çayın yetiştirilmesinin aksine işlenmesinin sermaye yoğun bir süreç olması bir meta olarak çayın özgünlüklerini oluşturur. Tüm bu etmenler çay üretimi etrafındaki toplumsal ilişkilerin belirlenmesinde önemli rol oynar. Belli bir ürünün içinde bulunduğu özgün toplumsal, coğrafi, iktisadi ve politik bağlama göre meta zincirinin de farklılaşabileceğini göz önünde tutmakla birlikte bu çalışma belli bir coğrafya özelinde yapılacak benzer çalışmalar açısından yol gösterici olabilecek genel bir çerçeve sunma amacındadır. Bu bağlamda çalışma dünyanın farklı coğrafyalarında çayın üretiminden tüketimine dek geçen aşamaları karşılaştırmalı olarak analiz edip çayın meta zinciri boyunca farklı coğrafyalarda toplumsal ilişkilerin nasıl belirlendiğine ve bu ilişkilerin kapitalist gelişme sürecinden nasıl etkilendiğine ışık tutmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çay, tarım, ekonomi politik, meta, meta zinciri analizi.

The Tale of a Cup of Tea: The Political Economy of Tea based on Commodity Chain Analysis

Abstract

This study discusses the political economy of tea as a global commodity based on the commodity chain analysis. Commodity chain analysis takes stages of a good from its production to consumption as different linked process constituting a chain. Hence it makes it easier to observe the relations and links between these stages. This approach offers two important opportunities for the political economy of agriculture. The first is by means of commodity chain analysis it is possible to analyze how the social relations are determined along a commodity chain based on distinctive features of the agricultural good under consideration. Second benefiting from the political economy of agriculture literature, commodity chain analysis offers an opportunity for examining how capitalist development affects social relations along several stages, a commodity passes through from its production to consumption. Considering tea, the following features constitute specific characteristics of tea and play important roles in determination of social relations shaped along its commodity chain: tea harvesting is a labour-intensive and seasonal work, tea leaves should be processed in a short span of time, the quality of tea varies to a great extent according to several criteria including climate, geographical conditions and the way in which tea is plucked and processed, and lastly the manufacturing of tea is a capital-intensive process as opposed to its harvesting. Acknowledging the fact that the commodity chain of a particular crop may differ according to the specific social, geographical, economic and political context in which it is involved, this study aims to provide a general framework that may guide future studies on a particular geography. This study sheds light on how social relations are determined along the commodity chain of tea across different geographies and how these relations are affected by penetration of capitalism into production of tea by examining stages that tea passes through from its production to consumption in different geographies around world.

Keywords: Tea, agriculture, political economy, commodity, commodity chain analysis.

Giriş

“..."

onlar
sessizce odun taşımaktalar küfelerinde
Çay kesmekteler makaslarının tek düze ezgilerinde
Nasırlı elleriyle düşlerin değil
İşlerin derdindeler
...”
Elif Yıldırım²

Doğu Asya’da 3000 yıllık bir tarihi olan çay önceleri ilaç olarak kullanılmış ardından gündelik hayatta tüketimi giderek yaygınlaşmıştır. Çayın Avrupa’ya gelmesi ancak 17. yüzyılın sonunda gerçekleşmiştir. Başlangıçta ancak üst sınıfların tüketebildiği egzotik bir lüks tüketim içeceği olan ve içimi bir sosyal statü göstergesi olarak algılanan çay, diğer tüketim mallarında olduğu gibi yoksulların hayatına girdikçe cazibesini yitirmiş (Braudel, 1981) ve zamanla sıradan ama vazgeçilmez bir içecek haline gelmiştir. Bugün dünyada sudan sonra en çok tüketilen içecek olan çayın tüketimi zamanla yaygınlaşmış olsa da üretimi ancak sınırlı sayıda ülkede gerçekleşir. Çayın üretimi söz konusu olduğunda ilk akla gelen çoğu zaman çay reklamlarında görülen egzotik coğrafyalarda çay bahçelerinin uzandığı yeşil yamaçlar ve o yamaçlarda çay toplayan yerel elbiseleri içerisindeki kadınlardır. Bu imgelem esasında çay işçilerinin zorlu çalışma koşullarının görünürlüğünün ve çay üretimi etrafında şekillenen bölüşüm ilişkilerinde en düşük payı aldıkları gerçeğinin üzerini örtmesi nedeniyle çayın meta fetişizmini yansıtır. Çayın yetiştirilmesi için gerekli koşullar onu pek çok tarım ürününden ayırır ve üretimi ve tüketimi etrafındaki ilişkilerin de kendine özgü bir hal almasına neden olur. Ayrıca tropik ve subtropik bölgelerde sınırlı bir coğrafyada yetişmesi nedeniyle çayın üretildiği ve tüketildiği ülkelerin farklılaşması, çaya bir meta olarak uluslararası bir boyut kazandırır. Bu nedenle de sınırlı bir coğrafyada yetişmesine rağmen, çay küresel bir meta olarak bahçeden toplanmasından çay bardağına gelinceye kadar pek çok farklı aşamadan geçer. Meta zinciri analizi bu farklı aşamaları ayrı ayrı ele almak için analitik bir çerçeve sunar. Ekonomi politik yazını içerisinde çıkan bu yaklaşım, belirli bir tarım ürününün üretiminden tüketimine kadar geçtiği süreç boyunca içerdiği toplumsal ilişkileri ve bunların belirleyicilerini analiz etmeyi olanaklı kılar (Friedland vd., 1981; Friedland, 1984; Guthman, 2009).³

Çalışma meta zinciri analitik çerçevesinin çayı ekonomi politik bir yaklaşımla ele almak için iki önemli imkân sunduğunun altını çizmektedir. Bu iki noktaya

geçmeden önce şunu belirtmekte fayda var: Her meta zinciri ait olduğu ürünün özellikleri nedeniyle diğer meta zincirlerinden ayrıştığı gibi belli bir ürünün meta zinciri de içinde bulunduğu özgün toplumsal, coğrafi, iktisadi ve politik bağlama göre değişir. Örneğin Türkiye’de üretilen siyah çay ile Hindistan’da yetişen bir siyah çay türü olan Darjeeling çayının meta zinciri ve kapsadıkları toplumsal ilişkiler birbirlerinden farklıdır. Bu çalışmanın temel motivasyonu çayın bir tarım ürünü olarak özgünlüklerinin onun genel olarak meta zincirini nasıl etkilediğini analiz etmektir. Dolayısıyla aşağıda yaptığımız saptamalar kimi zaman çayın Türkiye’de tarih ve gelişimine aşına olan okuyucuya farklı gelebilir. Metnin ilerleyen kısımlarında yer yer Doğu Karadeniz Bölgesi de dahil olmak üzere farklı coğrafyaların özgünlüklerine yer verecek olsak da bu çalışmada dünya genelinde çayın meta zincirine yoğunlaşmayı tercih ettiğimizi belirtmek isteriz.

Bu kısa hatırlatmadan sonra, meta zinciri yaklaşımının çayın analizine dair sunduğu olanaklara dönecek olursak; bunlardan ilki bu yaklaşım sayesinde bir tarım ürünü olarak çayın özgünlüklerinin çay etrafında şekillenen toplumsal ilişkileri nasıl belirlediğinin analiz edilebilmesi, ikincisi ise tarımın ekonomi politikası yaklaşımından yararlanarak kapitalizmin çay tarımına etkisinin çayın meta zinciri boyunca toplumsal ilişkileri nasıl etkilediğini açığa çıkarmaktır.⁴

İlk olarak çayın bir tarım ürünü olarak özgünlüklerinin meta zincirine etkisine değinirsek, farklı coğrafyalarda yetişen çaylar üzerine yapılan çalışmalara dair yaptığımız literatür taramasından hareketle değerlendirmelerimiz dört ana başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi çay tarımının emek yoğun, meşakkatli ve sezonluk bir iş olmasına ilişkindir. Bu durum çayda farklı emek süreçlerinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamaktadır. İkinci saptamamız, çay bitkisinin oldukça hassas olması ve yapraklarının hızlıca işlenmesi gerekliliğinin çayın yetiştiği bölgedeki toplumsal yapıyı hem tarım hem imalat sektörü üzerinden etkilemesine dairdir. Üçüncü gözlemimiz ise çayın kalitesinin iklimsel özellikler, coğrafi koşullar, toplanma ve işlenme şekli gibi pek çok etmene göre farklılaşmasıyla ilgilidir. Belli marka bir çayın tadının farklı tür çayların belirli oranlarda harmanlanmasıyla oluşturulması, çayın meta zinciri boyunca bölüşüm ilişkilerine etki etmekte ve ayrıca çay ticaretinin borsada yapılmasını da elverişli kılmaktadır. Son olarak çay üretimindeki toplumsal ilişkilere etki eden bir başka önemli etmen de çay toplanmasının emek yoğun bir süreç olmasına karşın siyah çayın beş aşamalı (soldurma, kıvrma, oksidasyon, kurutma ve tasnif) işlenme sürecinin sermaye yoğun olmasıdır. Bu durum çayın meta zincirinin erken ve geç aşamalarındaki aktörler arasındaki eşitsiz ilişkilerin anlaşılması açısından önem teşkil etmektedir.

Meta zincirinin çayı ekonomi politik bir yaklaşımla ele almak için sunduğu ikinci imkân, tarımın ekonomi politiği yaklaşımından yararlanarak kapitalizmin tarıma nüfuz etmesinin çayın meta zinciri boyunca toplumsal ilişkileri nasıl etkilediğini açığa çıkarmaktır. Makasla toplama yöntemi sıkça kullanılsa da genel olarak çay tarımı makineleşmeye uygun değildir. Çayda kapitalist gelişmenin kendini gösterdiği alan üretim sürecinin doğaya ve iklime bağımlılığını en aza indirmek üzerinden açığa çıkar. Bu bağlamda çayda ilaç ve kimyasal gübre kullanımı giderek yaygınlaşması zamanla toprağın kalitesinin azalmasına yol açar. Toprağı tekrar kullanılabilir ve verimli hale getirmek için bir takım önlemler almak gerekir. Son dönemde bu önlemler organik gübre kullanımının teşvik edilmesiyle kendini göstermektedir. Ne var ki bir meta olarak çayın organik üretiminin teşviki aynı zamanda yeni rant alanlarının oluşması anlamına gelmektedir.

Buraya kadar çayın özgünlüklerinden yola çıkarak çayın toplumsal ilişkileri nasıl belirlediğine dair yaptığımız saptamalar ancak çayın yetiştirilmesinden bardağa girinceye kadar geçtiği aşamaların derinlikli bir analizi ile mümkün olmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada ülke ayrıntılarına ancak gerektiğinde girmek suretiyle çayın geçtiği aşamalar ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Çalışmanın geri kalan kısmı şu şekilde ilerlemektedir: İlk bölümde meta zinciri kavramsal çerçevesine dair genel bir değerlendirme yapılmakta, izleyen bölümde ise bu çerçevenin tarımın ekonomi politiği yazınından hareketle tarım ürünlerini ele almak için nasıl kullanılabilceği tartışılmaktadır. Bir sonraki bölümde çayın meta zinciri; çayın yetiştirilmesi, işlenmesi, ticareti ve harmanlanıp markalaşması aşamalarına ayrılarak ele alınmaktadır. Tüm bu aşamalar incelenirken bir yandan çayın bir tarım ürünü olarak özgünlükleri ve bu özgünlüklerin toplumsal ilişkileri nasıl belirlediği, bir yandan da kapitalist gelişim sürecinin bu ilişkileri nasıl etkilediği üzerinde durulmaktadır.

Meta Zinciri Analizi

Her bir meta tarihsel koşullara bağlı olarak şekillenmiş olan ve metanın üretimi ve dağıtımında rol oynayan toplumsal ilişkileri barındırır. Kapitalizm, genelleşmiş meta üretiminin kendisini hâkim kıldığı ve daha önce meta ilişkileri dışında kalmış alanların metalaşma sürecine dâhil edildiği bir üretim tarzıdır (Baggethun ve Perez, 2011). Meta zinciri analizi en genel anlamıyla küresel piyasalarda bir ürünün üretiminden tüketimine kadar geçtiği süreçleri birbirlerine eklenerek bir tür zincir oluşturan pek çok farklı aşama olarak ele alır ve böylelikle farklı aşamalar arasındaki ilişkileri ve bağlantıları gözlemlemeyi kolaylaştırır. Buradaki temel amaçlardan biri meta zincirinin şekillendirdiği toplumsal ilişkileri ve zincirin farklı aşamalarında yer alan aktörlerin metanın pazarlanmasından elde ettikleri payı; yani zincir boyunca bölüşüm ilişkilerini ortaya çıkarmaktır.

Metanın üretiminde rol oynayan toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerin meta zinciri boyunca nasıl şekillendiğine dair analizlerin temeli Marx'ın meta fetişizmi kavramına dayanır. Marx, analizine kapitalist üretim tarzının inceleme birimi olan metayı ele almakla başlar. Meta fetişizminin kökeni metayı üreten emeğin toplumsal karakterinde yatar. Emeğin bu toplumsal karakteri sanki emeğin ürününün nesnel bir özelliğiymiş gibi görüldüğünden meta gizemli bir şeydir (Marx, 1976). Kapitalist sistemde piyasa aktörleri (işçiler, küçük meta üreticileri ve kapitalistler) ya emek güçlerini ya da ürettikleri malları satarak başka mallar alırlar. Böylelikle insanlar malların üretimi ve dolaşımı için doğrudan birbirleriyle değil, ayrı ayrı bireyler olarak piyasayla ilişki içinde olurlar (Fridell, 2007). Piyasa sistemine birey olarak dâhil olduklarında malların üretim sürecine dair herhangi bir bilgiye sahip olmazlar. Böylelikle, kapitalizm altında, üretim sürecindeki toplumsal ilişkiler piyasa aracılığıyla görünmez olur. Görünür olan şey dolaşım alanında var olan metadır. Dolayısıyla meta fetişizmi kavramından yola çıkarak yapılan bir meta zinciri analizinin temel amacı yalnızca metanın üretiminden tüketimine kadar geçen süreçteki her bir aşamayı deşifre etmekle sınırlı kalmaz. Burada esas amaç bu metanın sömürüye dayalı toplumsal ilişkileri nasıl gizlediğini ve kapitalizmi meşrulaştırmak için nasıl bir işlev gördüğünü ortaya koymaktır. Bu anlamda meta fetişizminin biri yapısal diğeri ideolojik olmak üzere birbirleriyle ilişkili iki yönü olduğu söylenebilir (Bernstein ve Campling, 2006). Yapısal tarafı meta fetişizminin kapitalist üretim tarzının dayandığı sömürüye dayalı toplumsal ilişkileri gizleyip nesnelleştirmesinden kaynaklanır. İdeolojik açıdan ise meta fetişizmi toplumsal olarak belirlenen ilişkilerin kapitalist sistem içerisinde sanki doğalmış gibi görünmesine imkân tanır ve metanın üretimindeki sömürüye dayalı ilişkileri meşrulaştırır.

Tüm bunlarla bağlantılı olarak meta zinciri analizinin en temel meselelerinden biri kapitalizmin değişen dinamikleriyle birlikte meta zinciri boyunca bölüşümün nasıl değiştiğidir. Bu anlamda analiz, zincirin ardında sakladığı toplumsal ilişkileri ortaya çıkarmaktan bir adım öteye geçerek bu ilişkilerin nasıl değiştiğine odaklanır. Bu değişimde en önemli rol oynayan etmenlerden biri küreselleşmedir. Esasında meta zinciri analizinin temelleri tam da buraya dayanmaktadır. Terim ilk kez Hopkins ve Wallerstein (1986) tarafından dünya sistemi analizinden yola çıkarak 17. ve 18. yüzyılda gemi ve buğday unu metalarının incelenmesi için kullanılmıştır. Bu ilk analizlerdeki temel amaç meta üretim süreçlerinin ne ölçüde dünya çapında bir iş bölümüne karşılık geldiğini anlamaktır. Dünya sistemi analizinden farklı olarak bu yaklaşımda analiz birimi olarak ulus devletler yerine metalar tercih edilmiştir. Meta ile başlayan analizde başlangıçtaki ham girdiden metanın dolaşıma girme sürecine kadar geçen her bir aşama, emek ve üretim süreçlerini açığa çıkaracak şekilde geriye doğru ele

alınmıştır (Hopkins ve Wallerstein, 1986). Kimi zaman bir meta zincirinin tek bir ülkede yer alan kısmının analizi üzerinden ülke bazında çalışmalar yapılmışsa da, genelde dünya sistemine dayalı bu ilk çalışmalarda amaç farklı ülkelerdeki aktörler üzerinden zincirin hangi kısmını kimin kontrol ettiğini, toplam kârın ne şekilde paylaşıldığını, meta zinciri boyunca nasıl bir iş birliği yapıldığını ve hangi konularda çatışıldığını ortaya koymak olmuştur (Talbot, 2002).⁵ Dünya sistemi yaklaşımından beslenen bu çalışmalarda ürünün meta zinciri boyunca, küresel ölçekte üretimi ve bölüşümünde çokuluslu şirketlerin rolüne özel bir önem verilmiştir.

Meta Zinciri Yaklaşımı ve Tarımın Ekonomi Politikası

Başlangıçta sınıai ürünleri ele almak için ortaya çıkmış olsa da meta zinciri analizi giderek tarımsal metaların incelenmesinde de daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Metalaşma sürecinin tarımsal üretimin bütün aşamalarına sirayet ettiği bir dönemde tarımın ekonomi politikasına yönelik araştırma ve tartışmaların önemli bir odak noktasını tarımsal metaların oluşturması kaçınılmaz olmuştur (Buttel, 2000). Esasında meta zinciri yaklaşımı özellikle tarım ürünlerinin incelenmesinde artı birtakım avantajlar sunar. Her bir tarım ürünü organik özellikleri nedeniyle toplanmasından tüketimine gelinceye kadar farklı süreçlerden geçer. Tarım ürünlerinin biyolojik karakterine ve üretim sürecindeki farklılıklara esasında meta zinciri kavramı ortaya çıkmadan çok önce tarımın ekonomi politikası yazını dâhilinde dikkat çekilmiştir (Guthman, 2009). Örneğin Kautsky (1988) henüz 19. yüzyılın sonunda sanayide küçük meta üretimi ile tarımda köylü üretimini karşılaştırırken tarımla uğraşan köylünün içinde bulunduğu yapısal koşulların farklılığına vurgu yapar. Kautsky (1988)'ye göre tarımı özgün kılan en önemli etmenlerden biri toprak büyüklüğünün sabit olması; dolayısıyla da artık değer bir kısmının sermayeye katılarak onu büyütememesidir. Yine Kautsky (1988)'nin kapitalizmin tarımda gelişmesine bağlı olarak küçük köylü mülkiyetinin varlığını sürdürüp sürdüremeyeceğine dair tartışmalarına önemli bir katkı koyan Mann ve Dickinson (1978), tarımın özgünlüklerini değerlendirerek küçük köylü üretiminin kapitalist üretim altında da varlığını sürdüreceğini öne sürmüştür. Literatüre Mann-Dickinson tezi olarak geçen görüşe göre, üretim ve emek zamanı arasındaki farkın en aza indirgenemediği alanlarda kapitalist gelişme hızlı bir şekilde gerçekleşir. Üretim zamanı tüm üretim döngüsüne karşılık gelirken, emek zamanı bu süre içinde sadece iş gücünün kullanıldığı dönemi kapsar. Üretim zamanı ve emek zamanı arasındaki farkın çok olduğu alanlar, kapitalist yatırım için cazip değildir; dolayısıyla bu alanlar küçük meta üreticilerinin elinde kalır. Marx (1973)'ün tarımın özgünlüğünü tartışırken belirttiği gibi tarımda üretim sürecinin tamamlanması doğa koşulları nedeniyle kesintiye uğradığından emek zamanında duraklamalar olur. Bu nedenle örneğin bir yılda olgunlaşmış üretim

süreci tamamlanan buğdayın üretimi için gerekli emek zaman, üretim zamanına göre oldukça kısadır. Tarımın özgünlüğüne dair bu ve benzeri tartışmalara genel olarak kapitalist gelişme için tarımın neden cazip bir alan olmadığını ele alan tarım sorunu tartışmaları içinde rastlanır (Chayanov, 1986; Mann, 1989).

Tarımın ekonomi politiği geleneğinden yararlanan Friedland ve arkadaşları “meta sistemleri analizi”ni geliştirerek önceki meta zinciri analizlerinden farklı olarak bu kez tarımın özgün niteliklerini dikkate alan bir meta zinciri analizi sunmuşlardır (Friedland, Barton ve Thomas 1981; Friedland, 1984).⁶ 1980’lerden itibaren Friedland’ın çalışmaları öncülüğünde Kaliforniya okulunun katkılarıyla yaygınlaşan bu yaklaşımda tarım ürünlerinin meta zincirinin ayrı bir yönetsel çerçeveye ele alınması gerektiği öne sürülür. Bunun temel nedeni, tarım ürünlerinin çürüme ya da mevsimsel olarak yetiştirme gibi özellikleri nedeniyle emek ve üretim süreçlerinin değişkenlik göstermesidir. Örneğin uzun mesafede uluslararası ticareti yapılan ve çabuk çürüyebilen bir gıda olan muzun yetiştirilme, hasat ve paketlenme yerinin satışa sunulacağı yere yakın bir mesafede olması gerekliliği ve başka tarım ürünlerinden farklı olarak bir olgunlaştırma aşamasından geçmesi sıkı bir koordinasyonu gerektirir (Friedland, 2001). Bu çalışmanın konusu olan çaya baktığımızda ise yeşil yapraklı bir bitki olan çayın yapraklarına zarar vermeyecek yöntemlerle toplanmasının ve toplandıktan sonra bekletilmeden fabrikaya taşınmasının çayın tazeliğini koruması için ne kadar önemli olduğunu görürüz. Çayın çürümemesi ve dem kalitesinin korunabilmesi için çay fabrikalarının çay bahçelerine yakın olması gerekir. O nedenle çay, yetiştiği bölgede hem tarım hem de imalat sanayi üzerinden bölgeyi etkiler.

Tarımın ekonomi politiği literatürü içerisinde sınıflandırılabilir olan “meta sistemleri analizi” odağına meta ile birlikte onun içinde yer aldığı üretim ilişkilerini ve toplumsal ilişkileri de yerleştirir (Friedland, 2001). Sermayenin yaşamın her alanına olduğu gibi tarıma yönelik de tahakkümünü arttırdığı bir süreçte, kuşkusuz kapitalist gelişmenin tarımsal yapılar ve küçük meta üreticileri üzerindeki etkisini tartışmak giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu bağlamda kapitalist gelişim sürecinin tarımsal alandaki üretim ve mülkiyet ilişkilerini nasıl etkilediği ve bu sürecin kırsal mekanın yeniden yapılanmasında nasıl rol oynadığı (Akram-Lodhi, 2007), belirli bir tarımsal ürünün meta zinciri analizinde oldukça önemli rol oynar.

Tarımın kapitalist üretim tarzı altında dönüşmesi farklı ürünler nezdinde dünyanın farklı coğrafyalarında çeşitlilik gösterir. Bu durum hem üretim süreci, hem de emek sürecindeki farklılıklardan kaynaklanır (Amin, 1997). Üretim sürecindeki farklılıklar ile başlayacak olursak; daha önce belirttiğimiz gibi, tarımsal üretimin

yapısı, kendisine has özelliklerinden dolayı sanayi kapitalizminin sergilediği gibi bir gelişim sergileyemez. Tarımsal üretimin doğa ve iklim koşullarına bağımlı olması, toprağın yenilenemeyen bir üretim aracı olması, ürünün olgunlaşma, hasat ve piyasaya sürülme zamanlarının farklı olması gibi özellikleri kapitalist üretim tarzına, kendini doğrudan örgütleyebileceği olanakları sunmaz. Dolayısıyla tarımda, kapitalist üretim tarzının belirleyiciliği altında gerçekleşecek bir dönüşümün önemli adımlarından birisi üretim sürecinin doğaya ve iklim koşullarına olan bağımlılığını en aza indirmek olacaktır. Diğer bir deyişle “tarımın bağımlılaştırılmasının ilk koşulu, egemen sermayenin fiili üretim sürecine müdahalesidir” (Amin, 1997: 106). Sermayenin fiili üretime müdahale araçları çok çeşitli biçimler alabilir. Goodman ve Redclift (1991) sermayenin bu farklı müdahale araçlarını el koyma (appropriationism) ve ikame etme (substitutionism) kavramlarıyla açıklar. El koyma, daha önceden çiftçinin yaptığı tarımsal üretimin bir parçası olan işlerin zaman içerisinde endüstriyel üretimin bir parçası haline gelmesidir (tarımda makineleşme, hibrit tohumların geliştirilmesi, kimyasal girdi ve zirai ilaç kullanımı vb.). İkame etme ise tarımsal ürünlerin işlenmesi sürecinde doğal girdilerin yerini ikame edici endüstriyel girdilerin almasıdır (sentetik hammadde, tatlandırıcı, aroma vb.). İkame süreci ile tarım arazisi ve sofraya, üretici ve tüketici arasındaki bağ giderek zayıflar (Goodman ve Redclif, 1991). El koyma ile ise iklim koşullarından kaynaklanan belirsizliklerin en aza indirilmesi ve böylelikle üretim süreci üzerinde denetim kurulması beklenir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta da şudur: bu süreçte sermaye yeniden üretilemeyen bir üretim faktörü olan toprağı kimyasal gübre ve tarım ilaçlarıyla yoğun bir şekilde kirletir; fakat aynı zamanda süreç sonunda kirlenen toprağı yenilemek ve azalan verimi arttırmak için yeni rant alanlarının yaratılması da gündeme gelir. Pek çok tarım ürünü olduğu gibi çayda da sıkça gündeme gelen organik gübre tartışmaları bu çerçevede değerlendirilmelidir.⁷ Organik tarımın farklı girdiler gerektirmesi özellikle gübre söz konusu olduğunda yan sanayi için yeni rant alanlarının ortaya çıkmasına yol açar. Ayrıca organik tarıma geçiş sürecinde sertifika almanın maliyetini karşılamayan küçük üreticilerin piyasaya dışına itilmesi de endüstriyel tarım için yeni birikim olanakları sağlayabilir (Buck vd., 1997).

Kapitalist üretimin tarzının tarıma etkisine emek süreci üzerinden bakarsak öncelikle şunu belirtmek gerekir: Sermaye, tarımsal üretimin bütün aşamalarında ve hatta meta haline gelmiş tarımsal ürünün her zerresinde artık elde etmenin yeni biçimlerini yaratır. Buna karşılık küçük meta üreticileri de yeniden üretim süreçleri üzerindeki baskıyı hafifletmek için çeşitli stratejiler benimser. Bunlardan birisi sözleşmeli üretimin yaygınlaşmasıdır. Devletin tarımı destekleme politikalarının radikal bir şekilde dönüşmesi karşısında öngörülebilirlikten uzak olarak üretime devam etmek zorunda kalan küçük

meta üreticileri açısından sözleşmeli üreticilik “tercih” edilmeye başlanmıştır.⁸ Az gelişmiş ülkelerde ihracata yönelik meyve ve sebze ile tütün, muz ve çay gibi küresel metaların üretiminde sözleşmeli üretim yöntemi giderek yaygınlaşmaktadır (Echanove ve Steffen 2005; Minot 1986). Bu şekilde sözleşmenin şartlarına göre girdi temininden nihai ürünün elde edilmesine kadar bütün aşamalar alıcının kontrolünde gerçekleşmekte ve üreticinin yerel veya küresel meta zincirlerine eklemlenmesi sağlanmaktadır.

Tarımsal gelire ilave olarak tarım dışı kaynaklarla geliri çeşitlendirmek de küçük meta üreticileri tarafından ayakta kalmanın bir yolu olarak giderek daha yaygın olarak benimsenmektedir. Tarımda kapitalizmin gelişmesi, nihai olarak mülksüzleşmiş proleterler yaratmasa da; ücretli istihdam ve kendi hesabına çalışan küçük aile tarımını birleştirir (Bernstein, 2009). Bu süreçte, küçük meta üreticisinin sadece gelir kaynakları çeşitlenmekle kalmaz, aynı zamanda gelir elde etmesini sağlayan geçim kaynakları da çeşitlenir. Geçim kaynakları, gelirin yanı sıra aile, akrabalık gibi toplumsal kurumları, toplumsal cinsiyet ilişkilerini ve mülkiyet haklarını da içerir (Ellis, 1999). Sahra Altı Afrika’sında erkeklerin kentlere çalışmaya gitmesi sonucu tarımsal iş gücünün kadınlaşması geçim kaynaklarının çeşitlenmesine örnek olarak gösterilebilir (Ellis, 1999). Saha ve Bahal (2016), Hindistan’ın Darjeeling bölgesindeki kadınların çay üretimi dışında dokumacılık ile gelirlerini çeşitlendirdiğini belirtmektedir. Bu ve benzer örnekler üzerinden küçük meta üreticilerinin tarımda kapitalizmin gelişmesi sürecinde geliştirdikleri stratejilerin toplumsal yapı üzerinde de nasıl bir etki yarattığı da görünür hale gelir.

Küçük meta üreticilerinin kapitalist üretim süreçleriyle baş etme stratejileri sözleşmeli üretimin yaygınlaşması, gelir ve geçim kaynaklarının çeşitlenmesi gibi biçimler alabileceği gibi bu süreçte üreticiler tarımsal üretimden geri çekilmek durumunda da kalabilir. Ayrıca ayakta kalma ya da kalamama salınımı (Ecevit, 1999) küçük meta üreticilerinin küresel meta zincirlerine daha fazla dahil olarak meta üretimini yoğunlaştırmalarıyla da sonuçlanabilir. Bu durum örneğin Bangladeş’te yapısal uyum programının kabul edilmesinden sonra tarımsal ihracata yönelik ürünlerin, nüfusun büyük çoğunluğunu besleyecek ürünlerin yerini almasıyla sonuçlanmıştır (Mısra, 2016). Çay, kahve ve kakao benzeri tropikal ürünler ise zaten doğaları gereği geçimlik üretimden ziyade doğrudan uluslararası piyasaya yönelik olarak üretilir. Dolayısıyla başta bu gibi tropikal bölgelerde yetişen tarımsal ürünler olmak üzere tarımsal metalar genelde küresel meta zinciri bağlamında ele alınmakta ve üretildikleri ve pazarlandıkları ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkilere odaklanılmaktadır.⁹ Bair ve Peters (2006) meta zincirine katılmanın, geç kapitalistleşen ülkeler için çoğu zaman sürdürülebilir bir kalkınma yolunu açmadığına işaret etmektedir. Zincir

boyunca markalaşma ve pazarlama gibi yüksek katma değerin ortaya çıktığı aşamalar, çoğunlukla erken kapitalistleşmiş ülkelerde gerçekleşmekte ve bu durum meta ihracatçısı ülkeler açısından eşitsizliği derinleştirmektedir (Talbot, 2002).¹⁰

Dünyada Çayın Meta Zinciri

Bir önceki bölümde tarım ürünlerinin meta zinciri yaklaşımından hareketle ele alınmasına dair genel bir değerlendirme sunduktan sonra, bu bölümde çayın meta zincirini somut örnekler üzerinden ele alacağız. Daha önce belirttiğimiz gibi, meta zinciri yaklaşımında bir ürünün üretiminden tüketimine kadar geçen her bir aşama ayrı ayrı ele alınarak bu aşamalardaki toplumsal ilişkilerin nasıl belirlendiği ve kapitalist denetim süreçlerinin tarıma nüfuz etmesinin meta zincirini nasıl etkilediği analiz edilir. Bu bölümde bu amaç doğrultusunda çayın meta zinciri; çayın yetiştirilmesi, işlenmesi, ticareti ve harmanlanıp markalaşması aşamalarına ayrılarak ele alınıp bu süreçlerin belirlediği toplumsal ilişkiler ve çay tarımını etkileyen kapitalist gelişmeler değerlendirilecektir.

Şekil 1. Çayın Meta Zinciri

Çayın Yetiştirilmesi Aşaması

i) Çayın Yetiştirilmesi İçin Gerekli İklim Koşulları ve Dünya Çay Üretimi

M.Ö 2700 yılında keşfedildiği bilinen çay, sudan sonra dünyada en çok tüketilen içecektir. Çayın kendine has özellikleri onu diğer tarım ürünlerinden belirgin şekilde ayırır ve üretiminden tüketimine kadar geçen sürecin neden kendine özgü bir toplumsal ilişkiler bütünü içerisinde gerçekleştiğini ve dolayısıyla ayrıca ele alınması gerektiğini ortaya koyar. Kökü toprağın altı metre kadar altına inen çay bitkisi, gevşek ve humuslu toprağı sevdiğinden defalarca denenmiş olmasına rağmen Avrupa'da seralarda yetiştirilememiştir (Reimertz, 2003). Çayın ayırt edici özellikleri arasında en önemli olan, yetiştirilmesi için gerekli coğrafi koşullardır. Çay (*Camellia sinensis*) subtropik ve tropik iklimlerde nemli ve dağlık bölgelerde yetişir. Örneğin Hindistan'ın kuzeydoğusundaki Himalayalar, Assam'da kaliteli çay yapraklarının yetişmesi için gerekli koşulları sağlarken Türkiye'de de Kaçkar Dağları, Doğu Karadeniz'i çay üretimi için elverişli bir coğrafya haline getirir.¹¹ Çayın yetişmesi için gerekli bu özel koşullar üretiminin ancak belli coğrafyalarda yoğunlaşmasına neden olur. Çin'de 3000 yıl önce keşfedilen çayın üretimi Asya'dan Afrika'ya 50 ülkeye yayılmıştır. Buna rağmen, Tablo 1'den görüleceği üzere dünyada çay üretiminin büyük bölümü Asya'nın doğusunda gerçekleştirilmektedir. 2016 yılı itibarıyla Çin ve Hindistan'ın toplam çay üretimi, dünya çay üretiminin dörtte üçünü karşılamaktadır. 1990 yılından itibaren görülen üretim artışı (Endonezya, İran ve Japonya hariç) çay bahçesi alanlarına da yansımıştır. Özellikle Çin'de çay bahçesi alanı on altı yıl içinde % 153 artmıştır. Bu orana en yakın artışı Kenya, Uganda ve Vietnam göstermiştir. İran'da ise çay bahçesi alanında %35 azalma vardır.

Tablo 1: Başlıca Çay Üreticisi Ülkeler, Üretim ve Verimlilikleri

Ülkeler	Üretim			Ekilen Alan		
	1990	2000	2016	1990	2000	2016
	Bin Ton			Bin ha		
Uzak Doğu	1783,5	2208	4583	1712	1853	3392
Çin	540	683	2401	820	879	2228
Hindistan	688	826	1252	417	490	585
Endonezya	155	162	144	94	121	117
Sri Lanka	233	305	350	222	189	232
Vietnam	32	69	240	44	70	118
Tayland	6,5	32	52	10	6	8
Bangladeş	39	46	64	47	48	60
Japonya	90	85	80	58	50	44
Afrika	247	342	637	132	167	277
Burundi	4	34	53	5	8	12
Uganda	7	29	63	11	15	29
Malawi	39	42	48	19	18	18
Kenya	197	237	473	97	126	218
Arjantin	50	74	89	38	38	37
İran	37	222	75	32	31	20
Türkiye	123	139	243	90	77	76

Kaynak: FAO IGG/Tea Secretariat

Not: Türkiye'ye ait FAO verisi ve ÇAYKUR verisi farklılık arz etmektedir. Diğer ülke verileri ile tutarlılık sağlaması amacıyla FAO verisi kullanılmıştır.

Tropikal bölgelerde yılda yaklaşık 50 sürgün veren çay iklim koşullarına göre 7 ila 20 günde bir toplanır (Loconto, 2010). Kuzey Hindistan'daki Darjeeling bölgesinde kış mevsiminin soğuk geçmesi nedeniyle çayın toplanamadığı üç aylık bir dönem vardır, bu bölge dışında çay üretiminin yapıldığı bölgelerin çoğunluğunda çayın yıl boyunca toplanabilmesi sayesinde üreticiler neredeyse haftalık düzenli bir gelir akışı sağlar (Neilson ve Pritchard, 2009). Türkiye bu anlamda istisnai bir örnek oluşturur. Çay üreten pek çok ülkenin aksine Türkiye'de

çay yıl boyunca ürün vermez. Doğu Karadeniz bölgesinde çay mayıs ve ekim ayları arasında üç ya da dört sürgün olarak toplanır. Çayın toplanma zamanı oldukça önemlidir. Erken toplanması verimi azaltırken geç toplanması kart yaprakların da çaya karışmasına neden olarak çayın kalitesini düşürür. Ortalama ömrü 5 yıl olan çay bitkisi ekilmesi sonrasında 5 yılda tam verimliliğine ulaşır. Çayın tadı ve kalitesi yetiştiği coğrafya başta olmak üzere ne zaman ve nasıl toplandığına ve işlenme biçimine göre farklılık gösterir. İlerleyen bölümlerde göreceğimiz gibi bu durum çayın meta zinciri boyunca bölüşüm ilişkilerinin belirlenmesinde önemli rol oynar.

ii) Çayın yetiştirilmesi sürecindeki aktörler

Tarımsal alan hem bir bütün olarak, hem de kendi içindeki katmanlar arasında farklılık ve karşıtlıklar barındıran bir yapıdır ve bu heterojenlikte çok farklı üretim ilişkilerini görmek mümkündür (Bernstein, 2009; Morton, 2007). Kapitalizm sanayide sergilediği gelişme patikasını tarımda birebir sergileyemeyeceği ölçüde (Patnaik, 1979), tarımsal alanda artığa el koyma biçimlerini dönüştürür ve yenilerini oluşturur. Küçük meta üretimi ilişkisi, kapitalizmin eşitsiz ve birleşik gelişmesinin az gelişmiş bir kapitalist yapıdaki tezahürü olarak ortaya çıkar (Boratav, 1970). Diğer bir deyişle, kapitalist üretim tarzı tarıma nüfuz ettikçe “köylüler”in kendi geçimlerini piyasa dışı (meta-dışı) yöntemlerle karşılama olanakları aşınır ve “köylüler” küçük meta üreticilerine dönüşür (Bernstein, 2009). Her tarım ürünü gibi çayda da kapitalizmin değişen dinamiklerine bağlı olarak tarımın nasıl yapıldığı ve köylünün kapitalist gelişim sürecine nasıl eklemlendiği zaman içerisinde değişmektedir.

Çay üretimi sömürgecilik döneminde kolonyal ülkeler tarafından başlatıldığından geleneksel olarak plantasyonlarda yapılmıştır. Sömürge yönetimleri açısından, plantasyon ve plantasyon fabrikaları yeşil çay yaprağı gibi çürümeye oldukça yatkın olan bir bitkinin hızlı bir şekilde fermente edilip kurutularak taşınabilir bir hale getirilmesinde küçük aile işletmelerinden daha avantajlıdır (Besky, 2017). Güney Asya’da plantasyonlarda çay üreticiliğine başlanması önceden kabile halinde yaşayan ya da geçimlik üretim yapan köylülerin yaşam alanlarına çoğu zaman zorla el konulması ve ücretli emek haline gelmeleri pahasına gerçekleşmiştir (Hann, 1990). Kolonilerin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından çay üretiminde de değişimler olmuştur. Değişimin hangi yönde olduğu ülkeden ülkeye farklılık göstermiştir. Örneğin Endonezya ve Sri Lanka’da çay plantasyonları ilk etapta millileştirilirken Kenya’da plantasyonlar bölünmüş ve küçük köylü mülkiyetine bırakılmıştır (Neilson ve Pritchard, 2009). Tanzanya örneğinde ise bugün çay üreten pek çok ülkede halen hem plantasyonlar hem de küçük meta üreticiliği varlığını sürdürmektedir; ancak küçük meta üreticiliği

de hızla artmaktadır (van der Wal, 2008). Günümüzde çay ekim alanlarının %70'inde küçük meta üreticileri faaliyet göstermektedir (FAO, 2017). Sri Lanka'da küçük meta üreticileri toplam çay üretiminin %76'sını, Kenya'da ise %62'sini ve Endonezya'da ise sadece %23'ünü gerçekleştirir (FAO, 2017).

Küçük meta üretiminin yaygınlaşması, sermaye tarafından da destek görmektedir. Bunun temel nedeni küçük meta üreticiliği yoluyla emek sürecinden kaynaklanan riskleri bertaraf etmektir (Djurfeldt, 1981). Çay tarımının her aşamada yoğun emek gerektirmesi, iş gücü maliyetinin, üretim maliyetinin en önemli belirleyicisi olmasını da beraberinde getirir. Dünya genelinde çayın tarımsal olarak üretim maliyetinin %55 ila %73'ü arasında değişen bir oranını tarım alanlarında çalışan işçilerin ücretleri oluşturur (van der Wal, 2008). Sektörde genel olarak, iş gücü, enerji ve yakıt maliyetlerinin artıyor olması üretimde yeniden yapılanmayı da gerekli kılmaktadır. Bu yeniden yapılanmanın en açıkça görülen şekli küçük meta üreticiliğindeki artıştır. Diğer pek çok tarım ürünü gibi çayda da plantasyonların aksine küçük üreticiler başta emek gücünün maliyeti olmak üzere pek çok maliyeti kendileri üstlenir. Küçük meta üreticileri kendi çay bahçelerinde bir nevi ücretsiz iş gücü olarak çalışır. Ayrıca emek yoğun tarım faaliyetleri hanenin daha fazla çalışarak kendini sömürmesine (self-exploitation) imkân tanıdığından (Chayanov, 1966), küçük üreticiler açısından uygun bir hayatta kalma stratejisi olarak görülebilir (Keyder ve Yenal, 2015). Meseleye küçük üretici açısından baktığımızda, çay üretimi fazla yatırım gerektirmemesi ve üretim sürecinden kaynaklanan riskin de düşük olması nedeniyle küçük üretici için de tercih edilir bir geçim kaynağı haline gelebilmektedir.

Sermayenin emek çay üretiminin artan emek maliyetlerini karşılamak için küçük meta üreticiliğini destekleme eğilimi devlet ve uluslararası kurumlar tarafından da teşvik edilmektedir. Sri Lanka'da küçük meta üreticiliğinin son yıllarda neden hızla arttığına dair ayrıntılı bir çalışma yapan Herath ve Weersink (2009) çay üretiminde küçük meta üretimine geçilmesinin en önemli nedenlerinden birinin 1980'li yıllarda sektöre yapılan devlet müdahalesi olduğunu söyler. Burada devlet müdahalesi çay fiyatının devlet tarafından belirlenmesi şeklinde gerçekleşir. Çayın toplandıktan kısa bir süre sonra işlenmesi gerekliliği çay üreticisini çayı işleyecek firmalara bağımlı kılar; çünkü çay üreticisinin tercih yapmak için çayı elinde bekletme lüksü yoktur. Çay fiyatını devletin belirlemesi firmaların çay üreticilerini manipüle ederek fiyat kırmasının önüne geçerek üreticinin büyük şirketlere olan bağımlılığını azaltır (Herath ve Weersink, 2009).

Çayda plantasyon ve küçük meta üreticiliği ayırımından çay yaprağı üretimindeki emek süreçlerine geçecek olursak buradaki temel belirleyici

başta çayın toplanması olmak üzere, çayın ekilmesinin ve budanmasının yoğun iş gücü gerektirmesidir. Yine bir başka önemli unsur da çay ekim alanlarının dağlık bölgelerde olmasının yanı sıra çayın üretim zamanı ile üretimi için gerekli emek zaman arasındaki farkın fazla olması da çay üretimine kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olabilmemesini zorlaştırır. Her ne kadar Türkiye’de olduğu gibi makasla hasat çay tarımında makineleşme için atılmış bir adım olarak değerlendirilebilse de, çayın iki buçuk yaprağının toplanmasının gerektirdiği hassasiyet nedeniyle genel olarak çayda mekanizasyon başarılı olamamıştır (Herath ve Weersink, 2009).¹² Ancak yabancı otların temizlenmesi ve hastalıkların önlenmesi aşamaları, geliştirilen kimyasal ilaçlar ve gübreler sayesinde daha az emek yoğun hale gelebilmiştir. Çayın kendine has özellikleri nedeniyle mekanizasyon için elverişli olmaması diğer tarım ürünlerine göre çayda kapitalist gelişim sürecinin gözlemlenmesi önünde ek bir engel oluşturur.

Daha önce de belirttiğimiz gibi çayda küçük meta üreticilerinin kendi hanelerindeki iş gücünü kullanmaları emek maliyetinin düşürülmesi açısından önemli bir etmendir. Bununla birlikte çay tarımındaki yaygın istihdam biçimi geçici işçiliktir. Örneğin Hindistan’da 1 milyon 300 bin kadar ailenin geçimi çay imalat sektöründen sağlanırken bir bu kadar işçi de çay tarımında geçici olarak çalışmaktadır (Van der Wal, 2008). İster küçük üreticiler olsun isterse plantasyonlarda olsun geçici işçiliğin yaygın olmasının en önemli nedeni, çayın mevsimlik bir tarım ürünü olması dolayısıyla gerekli iş gücünün aydan aya hatta iklimsel koşullara göre yıldan yıla bile değişebilmesiyle ilgilidir. Geçici istihdam esneklik sağlamanın yanı sıra ucuz olması nedeniyle de tercih sebebi olmaktadır. Çay bahçelerinde işçiler genellikle yevmiyeli çalışır. Ayda ortalama çalışma süresi 10-15 gün kadardır (Van Reenen vd, 2010). Toplanan çayın kilosu için belirlenen fiyat üzerinden hesaplanan yevmiye işçinin yeteneğine, çalışma saatine, sezona vb. etmenlere göre farklılık gösterir (van der Wal, 2008). İşçiler açısından bakıldığında bu durum iş, gelir güvencesizliği ve çoğu zaman kayıt dışı istihdam nedeniyle emeklilik ve sağlık sigortası gibi haklardan yararlanamamak anlamına gelmektedir.¹³

Çayda maliyetleri azaltmak için yeniden yapılanma çoğu zaman küçük meta üreticiliğinde artış olarak görülse de sermayenin ihtiyaçlarına göre kimi zaman sözleşmeli tarım ya da benzeri yapılanmalar da görülebilmektedir. Yani mevcut koşullara bağlı olarak sermaye, maliyeti düşürmenin ve üretici üzerindeki tahakkümünü arttırmanın yeni yollarını bulmaktadır. Örneğin Vietnam’da çayda sözleşmeli tarımın tercih edilmesinin küçük meta üreticileri için küresel pazarlara erişimde önemli bir rol oynadığı ifade edilmektedir (Oanh vd, 2015). Sri Lanka’da ise emek maliyetlerini azaltmanın giderek yaygınlaşan bir şekli plantasyonlarda çalışan işçilerin bağımsız birer dış üreticiye (out-grower)

dönüştürülmesidir (van der Wal, 2008). Dış üreticilik, sözleşmeli üreticiliğin topraksız köylülere uyarlanmış değişik bir biçimi olarak görülebilir. Bu yöntemde daha önceden plantasyonda çalışan çay işçisine bir toprak tahsis edilir. Bu arazide çay tarımı yapabilmesi için işçiye gerekli teknik destek ve girdi de sağlanır. İşçiden kendisine tahsis edilen toprakta yetiştirdiği çayı plantasyon sahibi şirketin işlettiği fabrikaya belirli bir fiyat karşılığında satması istenir. Böylelikle sermaye toplu sözleşmeden doğan yükümlülüklerden kaçınarak daha ucuza işçi çalıştırmanın bir yolunu bulmuş olur (van der Wal, 2008). Örneklerde görüldüğü gibi iş gücü maliyetlerini azaltmanın bir yolu olarak iş gücü koşullara göre farklı biçimler alabilmektedir. Kimi zamansa aynı bölgede farklı emek süreçlerinin yan yana yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Hindistan'da çay üretiminin en yoğun olarak yapıldığı Assam'ın Behali ve Biswanath Chariali bölgelerinde 8 dönümden az araziye sahip üreticiler hem aile emeği hem de kiralık emek kullanırken, Assam'ın diğer bölgelerinde çay tarımının yaygınlaşmasıyla birlikte çeltik tarlaları yarıcılık esasına dayalı olarak kiralanmaya başlamıştır (Sharma ve Barua, 2017). Türkiye'de Karadeniz Bölgesinde aile içi emekle üretim yaygın olsa da giderek yarıcılık ve işçi kiralamak da yaygınlaşmaktadır.

Çay tarımında işçilerin büyük çoğunluğunu ya ancak geçimlerini sağlamaya yetecek düşük bir ücret karşılığında çalışan yerli işçiler ya da göçmen işçiler oluşturur. Bunun yanı sıra çay tarımında hem toplumsal cinsiyete hem etnik kimliğe dayalı farklı sömürü mekanizmaları da varlığını sürdürür. Örneğin Hindistan'da çay işçileri en vasıfsız işçiler ve kast sisteminde alt sıralarda olan kimselerden oluşur. Sri Lanka'da da 'ikinci sınıf vatandaş' olarak görülen Tamil halkı çay işçilerinin çoğunluğunu oluşturur. Vietnam'ın kuzeyindeki dağlık alanların yüksek bölgelerinde yetişen Shan çayı H'mong, Thai ve Dao gibi etnik azınlıklar tarafından toplanır (Tran vd, 2016). Çay tarımında emek süreciyle ilgili bir başka çarpıcı gerçek de çocuk işçiliğinin yaygınlığıdır. Kadınlar çoğu zaman bırakacak bir yerleri olmadığından çocuklarını da çay toplamaya getirmek durumunda kalmaktadır. Resmi verilerden tespit etmek zor olsa da örneğin 2002 yılında Kenya'da yapılan bir anket, çay toplayanların %30'dan fazlasının 15 yaşın altında olduğunu göstermektedir. 2001 yılında Hindistan'da 14 yaşın altında 12.6 milyon çocuk işçinin çay toplama ve kısmi olarak da çay imalatı işinde çalıştığı bilinmektedir (van der Wal, 2008).

Çayda emek sürecinin toplumsal ilişkiler açısından bir başka önemli belirleyeni de çayın toplanmasının dünya genelinde kadın emeği yoğunluklu olmasıdır (Tea Barometer, 2010). Kadınlar toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle daha iyi çay topladıkları ve erkeklere göre daha sorumluluk sahibi olarak görüldükleri için çay toplama işinde erkek işçilere göre daha fazla tercih edilmektedir. Toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü, çay üretiminde kendini, son derece meşakkatli bir iş

olan çayın toplanmasının kadın emeğine; çay bahçelerine gübre uygulanmasının, ilaçlanmasının ve budanmasının ise daha çok erkek emeğine dayalı olmasıyla kendini gösterir. Ayrıca çay plantasyonlarında işçilerin çoğunluğu kadinken onları denetleyenler neredeyse her zaman erkektir. Çay üretiminde toplumsal cinsiyete dayalı bu işbölümünün ataerkil yapıyı nasıl şekillendirdiği farklı coğrafyalarda çeşitlilik göstermektedir. Örneğin Karadeniz bölgesinde çay sepetinin dolup boşalması kadınların üreme işlevleriyle özdeşleştirildiğinden, erkekler sepet taşıma konusunda çoğu zaman gönülsüzdür (Beller Hann ve Hann, 2012). Bölgede kimi zaman çay toplayan erkeklere rastlansa da bunlar genellikle yarıcı ya da göçmen işçilerdir.

iii) Çayın yetiştirilmesi aşamasına etki eden kapitalist süreçler

Daha önceden bahsettiğimiz gibi tarımsal üretim doğa ve iklim koşullarına bağımlı olduğundan kapitalist üretim sürecinin sergilediği gibi bir gelişim sergileyemez. Kapitalizmin tarıma nüfuz etmesi bu bağımlılığı azaltmak üzerinden gerçekleşir. Goodman ve Redcliff (1991)'in kullandığı kavramlardan hareket edersek, çay tarımının makineleşmeye uygun olmaması nedeniyle kapitalizmin etkisi makineleşme, tohumların genetiğini değiştirme gibi pratiklerden ziyade ilaç ve gübre kullanımı gibi 'el koyma' araçları üzerinden gerçekleşir. Endüstriyel bir tarım ürünü olan çay, yetişmesi için gerekli coğrafi koşullardan ötürü çoğu zaman orman arazilerinde üretilmeye başlanır. Daha önceki orman arazilerinin çay tarımı için kullanılmaya başlanması biyolojik çeşitliliğin azalmasına neden olur. Çay bitkisi monokültür olduğundan, yani uzun süre boyunca belli bir bölgede yetiştirilen tek bitki olması nedeniyle, çeşitliliğin sağlayabileceği doğal koruma yöntemlerinden mahrum kalır. Dolayısıyla çay bitkisini korumak için çoğu zaman bitki, böcek ve mantar ilaçlarının kullanımı zaruri hale gelir (van der Wal, 2008). Bu yönüyle çay sektörü tarım ilaçları sektörü için de önemli bir pazar oluşturur. Fakat bu noktada da elbette ülkeler arası farklılıklar dikkat çekmektedir. Örneğin Türkiye'de çayın üzerini kar örtmesi, yoğun ilaç kullanım gereksinimini büyük ölçüde ortadan kaldırarak Doğu Karadeniz'de yetiştirilen çay açısından bir avantaj oluşturmaktadır (RTB, 2015).

Çayda gübre kullanımı konusu hassasiyetle ele alınması gereken konulardan biridir. Yine çay bitkisinin yetişebildiği habitatın özellikleri çayda gübre kullanımını oldukça önemli hale getirir. Şöyle ki, çayın eğimli arazilerde yetişmesi toprak erozyonuna yol açarken aynı arazide sürekli olarak tek bir tür bitkinin yetiştirilmesi de toprak verimliliğinin azalmasına neden olmaktadır. Uzun yıllar çay yetiştirilmiş bölgelerde toprakta verimlilik azalması sıkça yaşanan bir sorundur. Bu verim azalışı çoğu zaman kimyasal gübre kullanılarak aşılmaya çalışılmaktadır. Kimyasal gübre kullanımı ise hem çay kalitesini hem

de çay yetiştirilen habitatı olumsuz etkilemektedir. Örneğin dünyanın beşinci büyük çay ihracatçısı olan ve çay tarımının temel geçim kaynaklarından biri olduğu Vietnam'ın Phu Tho bölgesinde küçük ve büyük ölçekli çay arazileri arasındaki verimlilik farkları, tarım ilacı ve gübre kullanımıyla azaltılmaya çalışılmakta; fakat bu durum çayın kalitesinin düşmesine neden olmaktadır (Oanh vd, 2016). Doğu Karadeniz bölgesinde de çay verimini arttırmak için çoğu zaman aşırı kimyasal gübre kullanımı oldukça sık rastlanan bir durumdur. Yapılan araştırmalar çay ekim alanlarındaki azalmaya işaret ederken, bilinçsiz gübre kullanımının bir sonucu olarak verimlilik artışlarının sonuna geldiğini de ortaya koymaktadır (Özkutlu vd, 2015). Ayrıca fazla kimyasal gübre kullanımının topraktan gelen kimyasalların derelere karışması sonucu bölgede balıkların ölümüne neden olduğu ifade edilmektedir. Kimyasal gübre ile yetişen çayın insan sağlığına etkisi ise başlı başına ele alınması gereken önemli bir konudur. Bu tarz gübre kullanımının zararlarının giderek daha çok gündeme gelmesiyle birlikte çay yetiştirilen pek çok ülkede organik gübre ile çay üretimine geçiş faaliyetleri artmaktadır.¹⁴ Organik tarım üretimi için gerekli standartların sağlanması bazı üreticilerin sektörün dışına itilmesine neden olurken, gerekli şartları sağlayabilen az sayıda üretici için de bir rant alanı oluşur.¹⁵ Örneğin Qiao vd. (2015) Sri Lanka ve Çin'de organik çay tarımı üzerine yaptıkları çalışmalarında, organik çay tarımının daha az girdi kullanılarak ama daha emek yoğun yöntemle yapıldığını ve organik çay tarımından elde edilen gelirin geleneksel yöntemle yapılan çay tarımından elde edilen gelire göre daha fazla olduğunu göstermişlerdir. Ne var ki organik gübreyle çay tarımına geçiş Doğu Karadeniz bölgesinde gündeme geldiğinde verimliliği çok düşürdüğü sebebiyle üreticilerin direnci ile karşılaşmıştır. Organik tarım sadece az sayıda üreticinin gerekli standartları sağlaması üzerinden değil aynı zamanda sektöre girdi sağlayan yan sanayi kolları için de yeni rant alanlarının oluşmasına zemin hazırlar. Sonuç olarak çay üretimi piyasaya açıldıkça verimliliği arttırmak için kimyasal girdi kullanımı gibi kapitalist süreçlerin üretime nüfuz etmesine uyum sağlamak çay üreticisi açısından bir zorunluluk haline gelir. Üretici zararlarını bilse dahi ürünü için kimyasal gübre kullanır. Ne zamanki sermaye için kâr düşmeye başlar, işte o zaman bir geri dönüşüm yaşanması gerekir. Sermaye bu ihtiyaca kendi çıkarları doğrultusunda organik gübre örneğinde olduğu gibi yeni rant alanları yaratarak cevap verir.

Çayın İşlenmesi

Yeni toplanmış çay yaprağı oldukça hassas olduğundan 12 saatten kısa bir sürede fabrikaya ulaştırılması gerekir. Dolayısıyla çay fabrikaları çay bahçelerine yakın olmalıdır. Çayın işlenmesi süreci hangi tür çay üretileceğini de belirler. En bilinen iki çay çeşidi siyah çay ve yeşil çaydır.¹⁶ Toplanan yaprağın yeşil çay için

mi yoksa siyah çay için mi kullanılacağına göre çay temelde iki yöntemle işlenir (Talbot, 2002). Eğer yeşil çay üretilecekse çay kuru sıcak hava ya da buhar verme yöntemiyle ısıtılır ve ardından yuvarlanır ya da kıvrılır. Bu işlem küçük ölçekte yapılabilir. Dünyada kullanımı daha yaygın olan ve bu çalışma kapsamında esas olarak ele alınan siyah çayın işlenme süreci ise daha karmaşıktır. Siyah çay önce soldurulur sonrasında havayla daha çok temas etmesi için kırılır. Yeşil çaydan farklı olarak siyah çay fermente edilir. Bu işlem hücre zarları kıvrırma yöntemiyle kırılan çayın, hücre özsuunda gerçekleşen kimyasal değişimler sayesinde, aromasının, renginin ve parlaklığının sağlanması sürecidir. Fermantasyon/oksidasyon sonrasında çay kurumaya bırakılır ve boyutlarına göre tasnif edilir. Böylece siyah çay soldurma, kıvrırma, oksidasyon, kurutma ve tasnif olmak üzere beş aşamada farklı makineler kullanılarak işlenmiş olur.

Daha önce belirttiğimiz gibi çay yaprağının yetiştirilmesi emek yoğun olsa da çayın siyah çay üretilecek şekilde işlenmesi sermaye yoğun bir süreçtir.¹⁷ Çaya yapılan sermaye yatırımının kârlı olabilmesi için çok miktarda çay arzı sürekli olarak sağlanabilmelidir. Dünya genelinde çay üretiminin plantasyonlarda yapılmasının ve meta zincirinin geleneksel olarak uluslararası şirketler tarafından kontrol edilmesinin önemli bir nedeni çay bitkisinin ve üretiminin bu kendine has özelliklerinden kaynaklanmaktadır (Talbot, 2002). Çayın toplanmasının hemen ardından işlenmesi gerekliliği ve işlenmesi için gerekli makine teçhizatın başka kullanım alanının olmaması çayın işlenmesi için büyük işletmeleri cazip hale getirir. Bir başka deyişle, çayda uzmanlaşmış makine gereksinimi küçük çay üreticisinin yetiştirdiği çayı üretmesi önünde engel teşkil eder. Bu engel kimi zaman Türkiye örneğinde görüldüğü gibi sektörün devlet eliyle geliştirilmesiyle de aşılabılır. Doğu Karadeniz Bölgesi coğrafi, iktisadi ve kültürel bakımdan Gürcistan, Ermenistan ile bütünleşmiş iken Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte bu bölgeler arasındaki ilişki imzalanan anlaşmalar ile neredeyse bitirilmiştir. Sonrasında Karadeniz Bölgesinin yeni ulusal ekonomiye entegre edilmesi söz konusu olmuştur (Genç, 2016). Daha önce mısır ve fındık yetiştirilerek geçimlik üretim yapılan çay üretiminin devlet eliyle teşvik edilmesi neticesinde, Doğu Karadeniz Bölgesi hem iktisadi hem de toplumsal olarak son derece önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bugün Türkiye'de 200 bin çay üreticisi üzerinden 1 milyon kişi geçimini çayla sağlamaktadır. Ayrıca toplam 200 civarındaki çay fabrikasının dörtte biri ÇAYKUR'a ait fabrikalardan oluşur. Bu fabrikalarda toplam çay üretiminin yarısından fazlası gerçekleşir. Bunun yanı sıra devletin başta fiyat belirleme olmak üzere sektördeki her türlü düzenlemesi özel sektör işletmeleri için belirleyici rol oynar.

Çayın meta zincirinde işlenme aşamasını ele alırken dikkat çekilmesi gereken bir husus da çay işletmelerinde çalışan işçilerin durumudur. İlginç bir şekilde

uluslararası literatürde çayın yetiştirilmesi ve toplanması aşamalarında çalışan işçiler sıkça ele alınırken çay işleyen fabrikalarda çalışan işçiler neredeyse görmezden gelinmektedir. Oysaki çay yetiştigi bölgede hem tarım hem de imalat üzerinden istihdam sağlamaktadır. Çay fabrikalarında çalışan işçilerin çalışma koşulları da çayın bir tarım ürünü olarak özelliklerinden doğrudan etkilenmektedir. Özellikle Türkiye gibi çay hasadının yılda üç dört kez yapıldığı ve çayın ithalatının da çok sınırlı olduğu ülkelerde çay işletmelerinde işçiler sözleşmeli olarak geçici işçi kadrolarında çalışmaktadır. Yılın belli bir kısımda fabrikada çalışarak geçimlerinin sağlamaları mümkün olmadığından bu işçiler çoğu zaman sezon dışında ek işlerde çalışmak zorunda kalmaktadır.

Çay Ticareti

Çayın yetiştirilmesi ve işlenmesinden sonra gelen aşama piyasaya sunulmasıdır. Borsa çay satışında son derece önemli rol oynar. Dünya genelinde üretilen çayın yaklaşık %70'i çay borsasında ihaleyle satılır (Tea Barometer, 2010). Kimi ülkelerde çayın neredeyse tamamı borsada işlem görürken kimi ülkelerde borsanın rolü göz ardı edilebilecek düzeydedir. Örneğin Sri Lanka'da üretilen çayın %90'ı Colombo Borsası'nda satılırken (Kasturiratne, 2015), çay ihracatının çok düşük olduğu ve çay piyasasının çoğunluğunun devletin elinde olduğu Türkiye'de çay emtia borsası kurulmuş olsa da etkin bir şekilde işlememektedir.¹⁸

Birincil malların emtia borsalarında alınıp satılması 18. yüzyıldan beri süregelen bir süreçtir. Bu malların ticareti için borsanın tercih edilmesinin nedeni genellikle bu yolla işlem maliyetini azaltılacağı ve ürünlerin pazarlanmasına ilişkin riskin borsa aracılığıyla daha iyi yönetilebileceği üzerinden açıklanmaktadır (Rashid vd. 2010). Böylelikle emtia borsalarının piyasa işleyişini daha etkin hale getirerek, arz ve talep üzerinden fiyatların oluşmasını olumlu yönde etkileyeceği öne sürülmektedir. Bu genel önermeye rağmen belli metaller üzerinden yapılan etnografik çalışmalar aksi sonuçlara varmaktadır. Örneğin İzmir Ticaret Borsası'nda pamuk fiyatlarının oluşum süreci üzerine yaptığı çalışmada Çalışkan (2007), emtia borsasının aracılığında fiyatların bir iktidar ilişkisi içerisinde üretildiğini söyler.¹⁹ Emtia borsası neoklasik iktisatta anlatıldığı gibi arz ve talebin serbest piyasada buluşmasını kolaylaştıracak bir işlev görmemektedir. Farklı emtia borsaları üzerine yapılan etnografik çalışmaların genel olarak vardıkları ortak nokta borsada alım satımın teknik bir meseleye indirgenemeyeceği, fiyatın belirlenmesinde toplumsal, siyasi ve kültürel ilişkilerin son derece önemli rol oynadığıdır (Dinler, 2015; Çalışkan, 2007). Aşağıda bahsedeceğimiz gibi, Hindistan'da Kolkata Borsasında çay fiyatının belirlenmesi üzerine yaptığı çalışmasında Besky (2016) de benzer bir sonuca ulaşmaktadır.

Hindistan (Kolkata), Sri Lanka (Colombo) ve Kenya (Mombasa) çay borsaları dünya piyasalarında çay fiyatının belirlenmesinde referans olarak alınan en önemli üç borsadır. Kahve, pamuk ve şeker gibi ihracatı yapılan diğer başlıca tarım ürünlerinin aksine, çay halen sesli müzayede yöntemiyle eski emperyal merkezlerde alınıp satılır. Çayı kısa süreli olarak depolarında saklayan lisanslı firmalar, alıcılara ellerindeki çay örneklerinden gönderirler. Alıcılar, piyasada küçük paya sahip yerel satıcılar ve ihracatçılar olabileceği gibi uluslararası şirketler de olabilmektedir (Herath ve Weersink, 2009). Borsada çay fabrikası ve alıcı arasındaki ticaret araçlar üzerinden sağlanır. Araçlara bu hizmetleri karşılığında belli bir komisyon ödenir. Besky (2017) Hindistan örneği üzerinden yaptığı çalışmada Kalküta şehrindeki borsa merkezi, Nilhat House'da kimisi Assam kimisi Darjeeling çay üzerine uzmanlaşmış olan araçların her gün buraya gelerek yüzlerce fincan çayın tadına bakıp ardından ihale sürecine girdiklerini ifade eder (Besky, 2017). Borsada alıcıyı ya da satıcıyı temsil eden araçların toplumsal konumları önemlidir. Hindistan'da araçlar çoğu zaman beyzbol ve kriket gibi hobileri olan yüksek eğitimli orta sınıf erkeklerden oluşur (Besky, 2016). Kolonyal dönemden kalma bir pratiği devam ettiren ve çayın tadımı üzerinden kalitesini ve dolayısıyla fiyatını belirleyen kimseler, elbette İngiliz damak tadından ve kültüründen anlayan kimseler olmalıdır. Sık sık kahve ile karşılaştırılsa da esasında incelikli bir damak zevki gerektirmesi nedeniyle çay kahveden ziyade şarabı andırır (Neilson ve Pritchard, 2009). Hatta öyle ki hassas tadım duyarlarını kaybetmek istemeyen kimi araçlar sigara, alkol, soğan, sarımsak vb. şeylerden uzak dururlar (Besky, 2016).

Borsada çay fiyatının belirlenmesine dair bu sürece ilişkin iki noktanın altını çizmek gerekir. Bunlardan birincisi, kişisel ilişkilerin çayın borsada işlem görmesi sürecinde son derece önemli rol oynadığıdır. Araçlar çoğu zaman birbirlerini ve temsil ettikleri şirketleri ve plantasyonları tanıdıklarından ihale sürecine daha girmeden önce zaten ihaleyi kimin alacağına dair bir fikir sahibidirler (Besky, 2016). Buradaki temel sıkıntı her ne kadar borsanın serbest piyasa kurallarına uygun şeffaf bir fiyat belirleme sürecine imkan tanıyacağı söylene de esasında borsada fiyatların daha çok uluslararası şirketlerin iktisadi güçleri doğrultusunda belirlenmesidir. İkincisi ise çayın tarımsal bir ürün olarak özgünlüğünün borsada ihale sürecine nasıl etki ettiği. Daha önce belirttiğimiz gibi, belli miktarda çayın sürekli olarak kısa sürede toplanıp ivedilikle işlenmesi gereklidir. Bu durum çay piyasasında çok ciddi bir bilgi ağının örülmesini elzem kılar (Neilson ve Pritchard, 2009). Çay öylesine sofistike bir tarım ürünüdür ki, yetiştiği toprağın kimyasal özellikleri, toplanma yöntemi ve zamanı ve işlenme şekli gibi pek çok farklı etmen çayın kalitesine etki eder. Bu durum çok farklı çeşit siyah çay elde edilmesine neden olur ve çayın daha çok emtia borsalarında ihale

yoluyla işlem görmesini avantajlı kılar. Araçların çayın yetiştiği coğrafyadan hasat edildiği döneme dek pek çok farklı etmenin çayın tadı üzerine etkisini değerlendirip çayı sınıflandırmaları gerekir. Tadım gibi öznel bir sürecin fiyatın belirlenmesinde önemli rol oynaması, çay borsasının bir arbitraj unsuru olarak da işlev görmesini beraberinde getirir (Besky, 2017).²⁰ İhale süreci, fiyatının belirlenmesini kolaylaştırmak üzere çayın farklı özelliklerini belirtmek için oluşturulan kodlar üzerinden kendine özgü son derece karmaşık ve ancak araçların anlayabildikleri bir dilin geliştirilmesine sahne olur. Çayın tadı, aroması, kokusu, yapısı ve rengi üzerinden aracının yaptığı değerlendirmeler ve yardımcısının aldığı notlar sonucunda tadılan her çaya bir rakam verilir. Tadım süreci sonunda aracı ihale sürecine girmek üzere ihale odasına gider. Burada bu kez alıcı tarafı temsil eden araçlar kendilerine daha önceden aracı kurum tarafından gönderilen çay örneklerini tadıp, satıcıyı temsil eden aracının belirlediği ve belli bir fiyatı öngören rakamı değerlendirirler.

Harmanlanması ve Paketlenmesi

İşlenmesinin ardından çay tamamlanmış bir ürün olarak görülebilir; fakat bu aşamadan sonra gelen çayın harmanlanması, paketlenmesi ve piyasaya sürülmesi çayın meta zinciri boyunca en çok kâr elde edilen süreçtir (Van Reenen vd., 2010). Tek bir bitki yaprağının işlenmesiyle üretiliyor olmasına rağmen bugün dünyada yaklaşık 1500 çeşit çay vardır. Çoğu zaman bir bardak çayda dünyanın farklı yerlerinden toplanmış ve farklı fabrikalarda işlenmiş çeşitli çayların bir harmanı bulunur. Hangi marka çayın hangi coğrafyalarda yetişen ne tür çayların harmanlanmasıyla oluşturulduğu çoğu zaman ticari bir sır olarak saklanır (Van Reenen vd 2010).

Belli bir tür çayın farklı coğrafyalardan gelen farklı kalitede çayların harmanlanmasıyla oluşturulması çay alıcısına borsada avantaj sağlar. Çoğu zaman alıcı hangi coğrafyadan hangi tür çayı almak istediğini bilerek ihale sürecine girer; fakat istediği çayın fiyatının yüksek olduğunu düşünürse farklı bir harmanla benzer bir tat yakalamayı tercih edebilir (Neilson ve Pritchard, 2009). Bu durum uluslararası büyük çay firmalarına bir esneklik sağlar; çünkü çayın harmanlanma ve paketlenme işi çoğu zaman uluslararası firmaların tüketici ülkelerde kurdukları fabrikalarda gerçekleşir. Bu harmanlanma ve belli bir tadın oluşturulması süreci çayın meta zincirinin kontrol edilebilmesinde ve dolayısıyla fiyatının belirlenmesinde önemli rol oynar.

Buraya kadar çayın üretim aşamaları üzerine yaptığımız analizimize dayanarak meta zinciri boyunca toplumsal ilişkilerin nasıl şekillendiği üzerine bir değerlendirme yaptık. Son olarak çayın meta zincirinin her bir halkasındaki

aktörlerin elde ettikleri katma değere bakacak olursak; öncelikle şunu belirtmeliyiz: Bir tarımsal ürün olarak çayın standardize olmaya elverişli olmaması, dünya çapında çay fiyatlarının bir hayli farklılaşmasını da beraberinde getirir. Buna rağmen İngiltere ve Hollanda menşeli az sayıda uluslararası şirketin (Unilever, Van Rees, James Finlay ve Tata Tea) çay piyasasını elinde tutması ve buna bağlı olarak çay üreticileri ile çayı işleyen ve pazarlayan şirketler arasındaki güç dengesizliği çayda bölüşüm ilişkilerinin belirlenmesinde önemli rol oynar.²¹ Çay meta zincirinde çoğu zaman bir firmanın hem plantasyona, hem çay fabrikasına hem de pazarlama sürecine hâkim olduğu dikey bir örgütlenme biçimine rastlanır. Örneğin Unilever ve Tata Tea gibi büyük üreticiler kahve ve kakao gibi diğer ürünlerin aksine genelde çayın meta zincirinin tamamını ellerinde tutarlar (van der Wal, 2008). Bunun yanı sıra daha önce de bahsedildiği gibi çayda küçük meta üreticiliği de pek çok ülkede artış göstermektedir. Bu durum çayda meta zincirinin üst kısımlarında çok sayıda üretici varken zincirin aşağı kısımlarında ciddi bir yoğunlaşma görülmesine neden olur. Aşağıdaki tablo çayın nihai fiyatını bileşenlerine ayırdığımızda zincirin her bir aşamasında yer alan aktörlerin elde ettikleri katma değere dair bir fikir vermektedir.

Tablo 2: Avrupa Piyasalarında Satılan Çayın Her Bir Aşamadaki Katma Değeri

Üretim Aşamaları	€/kg	Son Fiyattaki Yüzde Değişim
Yetiştirme, Toplama, İşleme, İlk Paketleme	1.25	6.91
İhale Fiyatı	1.39	7.68
Taşıma, İhracat vergileri	2.47	13.65
Sigorta, Pazarlama, paketleme, depolama	8.51	47.02
Market Fiyatı	18.10	100.000

Kaynak: SOMO (2006)

Tablo 2'den çıkan sonuç zincirin ilk halkalarında yer alan ve üretim sürecinin en meşakkatli kısmını üstlenen yeşil çay üreticilerinin çayın nihai fiyatından en düşük payı aldıkları, çayın ihraç edilmesi sonrası aşamalarda yer alan ve genellikle uluslararası şirketlerden oluşan sermaye gruplarının ise pazarlanan üründen en yüksek payı aldıkları yönündedir. Böylelikle küresel bir meta olan çayın üretim aşamalarına dair yapılan bir analiz erken ve geç kapitalistleşmiş ülkeler arasında

ticaret üzerinden gerçekleşen eşitsiz ilişkilere de ışık tutmaktadır. Çaya dair genel bir analizden yola çıkarak böyle bir değerlendirme yapmış olsak da uluslararası meta zincirinde yer almaması itibarıyla Türkiye’de çayda bölüşüm ilişkilerinin farklı dinamikler üzerinden belirlendiğini hatırlatalım. Dünya çay piyasasındaki yoğunlaşmada çoğu zaman zincirin aşağı kısımlarını elinde tutan uluslararası şirketler belirleyici olsa da Türkiye örneğinde olduğu gibi kimi zaman kamu kuruluşları da çay piyasasındaki oligopolistik yapıyı belirleyebilmektedir. Hann 1980’lerde Türkiye’de çay üretimi üzerine yaptığı saha çalışması sonucunda küçük meta üreticiliği ve oligopolistik işletme yapısının birlikteliğinin bir çelişki yarattığını öne sürmektedir (Hann, 1990). Bu çelişkiye neden olan şey Türkiye’nin kalkınma hedefinin bir parçası olarak geliştirilen çay sektörüne devletin makul seviyelerin çok üstünde destek sağlamasıdır. Küçük meta üreticileri kısa dönemde çaydan kazançlı çıksalar da devlet ve piyasa mekanizması arasındaki gerilimin bir yansıması olarak uzun dönemde sürekli tekrarlayan krizlerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Hann (1990)’a göre bu çelişkinin çözümü ya çay bahçelerinin tamamen kamulaştırılması ya da fabrikaların özelleştirilmesidir.

Sonuç

Hindistan’ın dünyaca ünlü Darjeeling çayının tanıtım kitapçıklarında Darjeeling çayının bahçeden toplanmasından çay bardağına kadar kat ettiği mesafenin yanı sıra, çayın o bölgenin kadınlarının maharetli elleriyle büyük bir özenle toplandığı, el emeğiyle dizildiği ve paketlenildiği anlatılır (Besky, 2014). Ortaya çıkan ürün içimiyle tüketiciyi rahatlatan hoş kokulu bir içecektir. Meta zinciri yaklaşımı bu hoş kokulu içeceğin üretim süreci ardındaki üretim ilişkileri ile ilgilenir ve üretim ilişkilerinin örneğin Vietnam ve Hindistan’da toplumsal ilişkileri nasıl farklı şekilde dönüştürebileceğini ele alır. Bu çalışmada her meta zincirinin kendine özgü özelliklerinin o meta zincirini diğerlerinden ayırdığı önermesinden yola çıkarak (tarımı, işlenmesi, tüketimi ve ticaretini birlikte düşündüğümüzde) yaklaşık 2 milyar insanın geçimini sağladığı bir tarımsal ürün olarak, çay meta zincirinin, üretim ilişkilerini ve toplumsal ilişkileri nasıl etkilediğine ve kimyasal girdi kullanımı bağlamında kapitalist gelişmenin çay meta zincirine etkisine dair değerlendirmeler yapıldı.

Çayın meta zincirinin özgünlüklerinden birincisi çayın yetiştirilmesi ve toplanmasının emek yoğun bir süreç olmasıdır. Çay toplama işinin zahmetli olması ve titizlik gerektirmesi, toplumsal cinsiyete ve etnik farklılıklara dayalı işbölümünü daha görünür hale getirir. Hindistan’ın Assam dağlarında, Vietnam’ın kuzeyindeki yamaçlarda, Sri Lanka’da kadınların ve etnik azınlıkların yoğun emekleriyle toplanır çay. Ne var ki çayın nihai fiyatı bileşenlerine ayrıldığında çay tarımında yoğun emek sarf eden üreticilerin pazarlanan üründen

en düşük payı aldıkları görülmektedir. Buna rağmen emek maliyetlerinin düşürülme gereksinimi çay sektöründeki en önemli meselelerden biri olarak ortaya konmaktadır. Sermayenin emek gücü maliyetlerini azaltmak istemesi, dünyanın önde gelen çay üreticisi ülkeleri arasında plantasyon tarımı yerine küçük meta üreticiliği, sözleşmeli üreticilik veya dış üreticilik gibi seçeneklerin yaygınlaşmasına neden olmaktadır. İkinci bir özellik, toplanan çay yapraklarının kısa zaman içinde yaprakları işleyecek fabrikalara taşınması gerekliliğinden kaynaklanır. Üreticisi tarafından kurutulan ve kavrulmadan önce yıllarca saklanabilecek olan kahve meyvesinin aksine (Talbot, 2002), çay yaprağı çok daha az dayanıklıdır. Çay toplanan bahçeler ve yeşil çay yapraklarını işleyen fabrikaların birbirine yakın olmasının nedeni budur. Dolayısıyla çay yetiştigi bölgedeki iktisadi ve toplumsal yapıyı hem tarım hem de imalat sektörleri üzerinden etkiler. Ayrıca yine çayın bu özelliği nedeniyle uluslararası alanda ancak siyah çay olarak ticarete konu olabilir. Çayın meta zincirini diğer meta zincirlerinden ayıran üçüncü bir özellik ise dünya genelinde yaklaşık 50 kadar ülkede üretilen üretildiği her bölgede ve her alt bölgedeki kalitesi farklı olan çayın harmanlanmasıyla farklı standartlarda ürünlerin oluşturulmasıdır. Bu durum çay fiyatının borsada tadım uzmanı ve aracı kişiler üzerinden belirlenmesinin önemli bir nedenidir. Uluslararası büyük şirketlerin yetiştigi koşullara, toplanma şekline ve işlenme yöntemine göre farklılaşan çay çeşitlerini harmanlayarak aynı tadı yakalayabilme esnekliğine sahip olması, aynı tadın yakalanabilmesi çay üreticisini sermayeye tabi kılan önemli unsurlardan biridir. Bir diğer deyişle harmanlama aşamasındaki rolü, sermayeye çay yaprağı fiyatını belirlemede üstünlük sağlar. Çayın meta zincirinde toplumsal ilişkileri etkileyen son etmen, çayın işlenmesinin sermaye yoğun olması ile ilgilidir. Küçük üreticinin ürettiği ürünü işleyememesi sermayeye bağımlılığını arttıran bir başka önemli etmendir.

Çalışmanın değindiği ikinci bir nokta kapitalist gelişme sürecinin çay tarımı ve çayın meta zincirine etkisidir. Tarımda doğal girdilerin ikame edilmesi çay tarımında kendini verimliliği arttırmak üzere kimyasal gübrenin aşırı kullanımı ile göstermektedir. Bu durumun yarattığı tahribat insan ve canlı sağlığını olumsuz etkiler. Bu tahribat geri dönülemeyen aşamalara vardığında bu kez toprağın onarımı organik gübre kullanımını gündeme getirmektedir. Ne var ki organik tarım tartışmaları bazı üreticilerin onay alabilmesi ve bazı üreticilerinin sürecin dışına itilmesi nedeniyle yeni rant alanlarının oluşmasına neden olmaktadır. Ayrıca organik tarım girdi sağlayan yan sanayiler için de kârlı yatırım alanları oluşturmakta, dolayısıyla hükümetlerin ve uluslararası kuruluşların organik tarıma verdiği desteğin arkasındaki niyetin de sorgulanması gereğini beraberinde getirmektedir.

Çalışma boyunca belirttiğimiz gibi çayın özgünlükleri çayın meta zincirinin

belirlenmesinde son derece önemli rol oynasa da, yetiştiği coğrafyaya bağlı olarak toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel etmenler her bir çay meta zincirini birbirinden ayırır. Örneğin Türkiye’yi ele aldığımızda çayın uluslararası ticaretinin sınırlı olması, Doğu Karadeniz’in iklimsel özellikleri ve çay sektöründe devletin belirleyici olması gibi etmenler Türkiye’de çayın meta zincirinin ve etrafında şekillenen toplumsal ilişkilerin üretici diğer ülkelerdeki çay meta zincirlerine göre farklılaşmasına neden olur. Farklı coğrafyalarda yetişen aynı ürüne ait meta zincirlerinin birbirlerinden nasıl farklılaştıklarına ve toplumsal yapıya nasıl etki ettiklerine dair derinlikli analizler yapabilmek için saha çalışmalarıyla beslenecek daha fazla çalışma yapılması önem kazanmaktadır.

Sonnotlar

¹ Makalenin ilk taslağını okuyarak değerli önerilerde bulunduğu için Dr. Öğr. Üyesi Der-ya Nizam Bilgiç’e ve Cansu Başak’a teşekkür ederiz.

² Yıldırım (2015).

³ Meta zinciri yaklaşımlarını, tüketimi aşamasını yeterince ele almamaları nedeniyle eleştiren Fine (2004), geliştirdiği tedarik sistemi yaklaşımında, tüketimin kültürel boyutunun da belirli bir metaya özgü olan ve üretim, dolaşım, dağıtım aşamalarından oluşan bir zincir tarafından belirlendiğinin altı çizer. Nasıl ki çay üretiminin fiziki koşulları ve yapısal özellikleri belirli bir çay türünü diğer çaylardan ayırmakta önemli rol oynuyorsa çayın tüketim kalıplarının nasıl şekillendiği de belli bir çay meta zincirinin ayırt edici özelliklerindedir. Çaya özgü farklı meta zincirlerini tek tek ele almadığımız bu çalışmada farklı kültürlerde çay tüketim kalıplarının nasıl şekillendiğini ve bunun meta zinciri ile ilişkisini çalışma kapsamı dışında bırakmayı tercih ettik.

⁴ Türkiye’de tarımsal ürünlerin özgünlüklerinin meta zincirlerini nasıl şekillendirdiğini pamuk ve zeytinyağı örnekleri üzerinden ele alan çalışmalar için bkz. (Nizam, 2011; 2015).

⁵ Meta zinciri kavramı, dünya sistemi analizi dahilinde 1980’lerde ortaya çıkmış olmasına rağmen farklı bir analitik yaklaşım olarak kabul görmesi 1990’larda Gereffi ve Korzeniewicz’in “küresel meta zinciri” kavramını ortaya koyan çalışmalarıyla olmuştur (Newman, 2012).

⁶ Daha çok tarımsal gıdalara yoğunlaşan zincir tipi bir başka yaklaşım ise kökeni 1960’lara dayanan Filiere analizidir. Eskiden Fransız kolonisi olan ülkelerin ürettikleri tarımsal metaları ampirik olarak ele alan bu yaklaşım, teorik bir çerçeveden ziyade daha çok analitik bir inceleme aracı sunar (Rich, 2012).

⁷ Organik tarım tartışmaları etrafında, meta fetişizmi kavramından yararlanılarak yapılan meta zinciri analizleri, metanın üretimindeki toplumsal ilişkilere ışık tutmanın yanı sıra bu süreçte doğayla toplum arasındaki ilişkinin de sorgulanması gerektiğinin altını çizer (Guthman, 2004).

⁸ Bu tercih davranışının aslında yalın bir zorlama olduğuna dair bir değerlendirme için bkz Keyder ve Yenil (2015).

⁹ Genel olarak meta zinciri analizi ve onun tarımda karşılığını bulan meta sistemi analizi zincirin uluslararası boyutuna vurgu yapsa da, dış ticarete konu olmayan tarım ürünlerini ulusal sınırlar içindeki aşamaları üzerinden inceleyen çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalara örnek olarak Buck vd. (1997) verilebilir. Çalışmada, California ve San Fransisco'daki organik meyve sebze meta zincirleri incelenmiş ve tarım gıda sermayesinin bu meta zincirleri üzerindeki kontrolünün giderek arttığına işaret edilmiştir. Bir başka örnekte Guthman (2004) California'da organik gıda meta zincirlerini ele alarak sanılanın aksine organik gıdaların üretiminin küçük üreticilerin hâkim olduğu rekabetçi bir piyasaya tekabül etmediğine yeni düzenlemelerle birlikte birkaç büyük üreticinin piyasaya hâkim duruma geldiğine dikkat çekmiştir.

¹⁰ Örneğin Dolan ve Humprey (1999) Sahra Altı Afrika ülkelerinin İngiltere'ye gerçekleştirdiği mango ticaretindeki katma değer paylarını incelediği çalışmalarında bir birim ihraç edilen ürün fiyatının nihai fiyatın sadece %14'ünü, süpermarket satış fiyatının ise %45'ini oluşturduğunu göstererek meta zincirlerindeki süpermarket hâkimiyetine işaret etmişlerdir.

¹¹ Türkiye'de çay tarımı Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin'de de yapılmasına rağmen daha çok yağmur alması nedeniyle çayın en çok yetiştiği yer Rize'dir. Öyle ki çay tarım arazilerinin %65'i Rize'de bulunmakta ayrıca Rize'de tarımsal gelirin %98'i çaydan elde edilmektedir (ZMO, 2015).

¹² Çayın genç yaprakları, çaya kendine özgü aromasını veren polifenol maddesini daha fazla içerir. Bu genç yaprakların elle toplanması halinde en kaliteli çay yaprağı elde edilebilir ancak bu durumda daha düşük verimlilikle karşılaşılacaktır. Çay yaprakları mekanik makaslar ile toplandığında ise verim daha yüksek olmakta ancak çayın kalitesi azalmaktadır (Neilson ve Pritchard, 2009).

¹³ Ücretlerinin düşük olmasının yanı sıra özellikle plantasyon işçilerinin karşılaştıkları bir başka zorluk da çalıştıkları süre boyunca kalmaları için plantasyon sahibi tarafından sağlanan yerlerde yaşam koşullarının çoğu zaman oldukça kötü olmasıdır. Özellikle yoğun sezonlarda işçi evlerinde oldukça kalabalık bir şekilde kalınması, çoğu zaman elektriğin olmaması ve hijyen koşullarının kötü olması gibi etmenler zaten oldukça zor koşullarda çalışan işçilerin yaşamlarını daha da zorlaştırmaktadır (van der Wal, 2008).

¹⁴ 1995 ve 2008 yılları arasında organik çay üretimi yılda %10-20 arasında artmış, 2008 yılından sonra artış hızında yavaşlama görülmüştü. Bu hızlı büyümeye rağmen 2012 yılı itibariyle organik çay üretimi dünyadaki toplam çay üretiminin ancak %1'ini oluşturmaktadır (IISD, 2014). Bununla birlikte tek başına organik gübre ile üretimin, organik çay üretimi anlamına gelmediğini de belirtelim. Hindistan dünyadaki en büyük organik çay üreticisidir. Darjeeling bölgesindeki kayıtlı 87 bahçeden 62'si organik üretim yapmakta ve buna ek olarak kendi kompost gübrelerini de üretmektedir (FAO, 2017).

¹⁵ Benzer bir rant yaratım sürecinin tarım ürünlerine coğrafi işaret alınması üzerinden nasıl gerçekleştiğine dair detaylı bir analiz için bkz. (Nizam, 2017).

¹⁶ Bunun dışında temel iki çay çeşidi daha vardır: oolong ve puerh. Oolong yarı fermente olmuş çaydır. Puerh Çin'in Yunnan bölgesinde yetiştirilir ve diğer çay çeşitlerinin aksine post fermentasyon sürecine tabi tutulur; yani ilk fermentasyon işlemi yarıda kesilerek çay ikinci kez fermente edilir.

¹⁷ Çay üretiminde makine kullanımı açısından iki temel yöntem vardır. Geleneksel olan ortodoks yöntemde amaç çayın aromasını daha çok taşıyan büyük yapraklar üretmektir. Genellikle elle toplanmış iki yaprak ve bir filizin kullanıldığı ve üretimin de daha maliyetli olduğu bu yöntemle yüksek kalite çay üretilir. Daha çok Asya ülkelerinde uygulanan Ortodoks yöntemde (Neilson ve Pritchard, 2009), 100 kg çay yaprağından yaklaşık 21.5 kg kuru çay elde edilir (BETA, 2016). Makine kullanımının daha yoğun olduğu ikinci yöntemde ise çay kesilir, öz suyu çıkarılır ve kıvrılır. CTC (cut-tear-curl) olarak adlandırılan bu ikinci yöntem Afrika ülkelerinde ve Türkiye'de daha sık rastlanılır. Bu yöntemle üretilen çaylar daha keskin bir aromaya sahiptir. Çay yapraklarının neredeyse toz haline geldiği poşet çay üretimi için de yine CTC yöntemi kullanılır. Poşet çay, çoğu zaman makinelerin çalışması esnasında yere dökülen çaylardan oluşur (Besky, 2016).

¹⁸ Türkiye'de 'Çay Kanun Tasarısı'yla kullanımı yaygınlaştırılmaya çalışılan borsanın, üreticiler üzerindeki olası etkilerine dair bir analiz için bkz. Genç (2016).

¹⁹ Çalışkan (2007) pamuk fiyatının belirlenmesini ele alırken borsada oluşan protez fiyatların pamuk alım satımında pazarlık yapmak için kullanıldığını, pamuğun nihai fiyatının oturma sürecinin ardından kapanış fiyatı komitesinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu söyler. Burada arz ve talep mekanizması ancak komitenin piyasadaki arzın ne olmasını istediklerini aralarında belirleyip kamuya duyurmasıyla siyasi bir müdahale üzerinden fiyata etki eder. Londra Metal Borsası'nda fiyat mekanizmasına açık ve zımni müdahalelerde bulunarak piyasanın nasıl kontrol altına alındığına dair bir analiz için bkz. Dinler (2015).

²⁰ Çayın fiyatının belirlenmesi ardındaki bu öznel sürecin Hindistan'da çay borsasının dijitalleşmesi çabaları önünde nasıl bir engel oluşturduğuna dair bir değerlendirme için bkz Besky (2016). Hindistan'da çay borsasında dijitalleşmeye geçiş engellerle

karşılıklı olarak örneğin Kenya Mombasa Çay Borsası'nda bilgisayar destekli müzayede sistemleri giderek yaygınlaşmaktadır (Tanui, vd, 2012).

²¹ Yedi uluslararası firma dünya çay üretiminin %85'ini elinde tutmaktadır (van der Wal, 2008).

Kaynakça

Akram-Lodhi A H (2007). Land, Markets and Neoliberal Enclosure: An Agrarian Political Economy Perspective. *Third World Quarterly*, 28 (8): 1437-1456.

Amin S (1997). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çev. Semih Lim, İstanbul: Kaynak.

Bair J ve Peters E D (2006). Global Commodity Chains and Endogenous Growth: Export Dynamism and Development in Mexico and Honduras. *World Development*, 34 (2): 203-221.

Banaji J (1980). Summary of Selected Parts of Kautsky's The Agrarian Question. İçinde: H Wolpe (der.), *The Articulation of Modes of Production: Essays from Economy and Society*, London: RKP, 45-92.

Bellêr-Hann I ve Hann C (2012). İki Buçuk Yaprak Çay, Doğu Karadeniz'de Devlet, Piyasa, Kimlik. Çev. Pınar Öztamur, İstanbul: İletişim.

Bernstein H ve Campling L (2006). Commodity Studies and Commodity Fetishism II: Profits with Principles? *Journal of Agrarian Change*, 6 (3): 414-447.

Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492. 174

Bernstein, H (2009). *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*. Çev. O Köymen, İstanbul: Yordam.

Besky S (2014). The Labor of Terroir and the Terroir of Labor: Geographical Indication and Darjeeling Tea Plantations. *Agriculture and Human Values*, 31 (1): 83-96.

Besky S (2016). The Future of Price: Communicative Infrastructures and the Financialization of Indian Tea. *Cultural Anthropology*, 31 (1): 4-29.

Besky S (2017). Tea as Hero Crop? Embodied Algorithms and Industrial Reform in India. *Science as Culture*, 26 (1): 11-31.

Beta (2007). Çay Üretimi. *Beta Tea Academy*, <http://www.betateacademy.com/?p=334>. Son Erişim Tarihi, 12 Temmuz 2017.

Boratav K (1970). Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine, içinde: K Boratav (der), İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları, İstanbul: Belge, 42-83.

Braudel F (1981). *The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible*. Çev. S. Reynolds, New York: Harper & Row.

Buck D, Getz C ve Guthman, J (1997). From Farm to Table: The Organic Vegetable Commodity Chain of Northern California. *Sociologia Ruralis*, 37 (1): 3-20.

Buttel F H (2001). Some Reflections on Late Twentieth Century Agrarian Political Economy. *Sociologia Ruralis*, 41 (2): 165-181.

Chayanov A V (1966). AV Chayanov on the Theory of Peasant Economy. İçinde D Thorner, K Basile ve R. E. F. Smith (der.), Illionis: Richard D. Irwin.

Çalışkan K (2007). Price as a Market Device: Cotton Trading in Izmir Mercantile Exchange. *The Sociological Review*, 55 (2): 241-260.

Dinler D (2015). A Multi-sited Analysis of Rules and Regulations in the Recycling Market from Ankara to London. (Basılmamış Doktora Tezi) Londra: School of Oriental and African Studies.

Djurfeldt G (1981). What Happened to the Agrarian Bourgeoisie and Rural Proletariat under Monopoly Capitalism? Some Hypotheses Derived from the Classics of Marxism on the Agrarian Question. *Acta Sociologica*, 24 (3): 167-191.

Dolan C, Humphrey J ve Harris-Pascal C (1999). Horticulture Commodity Chains: The Impact of the UK Market on the African Fresh Vegetable Industry. *International Development Studies*. Working Paper, no: 96.

Ecevit M C (1999). *Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Echánove F ve Steffen C (2005). Agribusiness and Farmers in Mexico: The Importance of Contractual Relations. *The Geographical Journal*, 171 (2): 166-176.

Ellis F (1998). Household Strategies and Rural Livelihood Diversification. *The Journal of Development Studies*, 35 (1): 1-38.

Erdoğan M (2014). Çay Sektörü İçin İran Çok Önemli Bir Pazar! <http://www.rizevizyon.com/haber/cay-sektoru-icin-iran-cok-onemli-bir-pazar/352> Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

FAO (2014). Working Group on Organic Tea, Intersessional Meeting of the Intergovernmental Group on Tea , 5-6 Mayıs 2014, Roma-İtalya.

FAO (2015). World Tea Production and Trade: Current and Future Development.<http://www.fao.org/3/a-i4480e.pdf> Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

FAO (2016). Committee on Commodity Problems Intergovernmental Group on Tea. <http://www.fao.org/3/a-mr118e.pdf> Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

Değirmenci E ve Karaçimen E (2019). Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politikası, *Mülkiye Dergisi*, 43 (1), 139-173.

FAO (2017). Intergovernmental Group on Tea Report of the Working Group on Smallholders. <http://www.fao.org/economic/est/est-commodities/tea/tea-meetings/interseasonaltea2017/en/> [Son Erişim Tarihi, 19 Mart 2018.](#)

Fine B (2004). Debating Production-Consumption Linkages in Food Studies. *Sociologia Ruralis*, 44(3): 332-42.

Fridell G (2007). Fair Trade Coffee and Commodity Fetishism: The Limits of Market Driven Social Justice. *Historical Materialism*, 15 (4): 79-104.

Friedland W H, Barton A M ve Thomas R T (1981). *Manufacturing Green Gold: Capital, Labor, and Technology in the Lettuce Industry*, New York: Cambridge University Press.

Friedland W (1984). Commodity Systems Analysis: An Approach to the Sociology of Agriculture, İçinde: H K Schwarzweller (der), *Research in Rural Sociology and Development*, Greenwich: CT, JAI Press, 221-235.

Friedland W H (2001). Reprise on Commodity Systems Methodology. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 9 (1): 82-103.

Genç F (2010). Türkiye’de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Genç F (2016). Neoliberal Dönüşümün Çay Evresi, İçinde: D Yıldırım ve E Haspolat (der), *Değişen Karadeniz’i Anlamak*, Ankara: Phoenix, 257-280.

Gibbon P (2001). Upgrading Primary Production: A Global Commodity Chain Approach. *World Development*, 29 (2): 345-363.

Goodman D ve Redclift M (1991). *Refashioning Nature: Food, Ecology and Culture*, London: Routledge.

Gómez-Baggethun E ve Ruiz-Pérez M (2011). Economic Valuation and the Commodification of Ecosystem Services. *Progress in Physical Geography*, 35 (5): 613–628.

Guthman J (2004). The ‘Organic Commodity’ and Other Anomalies in the Politics of Consumption, İçinde: A Hughes ve S Reimer (der), *Geographies of Commodity Chains*, London: Routledge, 233-249.

Guthman J (2009). Unveiling the Unveiling: Commodity Chains, Commodity Fetishism, and the ‘Value’ of Voluntary, Ethical Food Labels, İçinde: J Bair (der), *Frontiers of Commodity Chain Research*, Standford, CA: Standford University Press, 190–206.

Hann C M (1990). Second Thoughts on Smallholders: Tea Production, The State, and Social Differentiation in the Rize Region. *New Perspectives on Turkey*, 4: 57-79.

Herath D ve Weersink A (2009). From Plantations to Smallholder Production: the Role of Policy in the Reorganization of the Sri Lankan Tea Sector. *World Development*, 37 (11): 1759-1772.

Hopkins T K ve Wallerstein I (1986). Commodity Chains in the World-Economy prior to 1800. *Review (Fernand Braudel Center)*, 10 (1): 157-170.

Kasturiratne D (2015). Quality Improvement and Worker's Safety in the Sri Lankan Tea Industry. FAO Working Paper. http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/ivc/PDF/Asia/18_Kasturiratne_tea_Sri_Lanka.pdf. Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

Kautsky K (1988). *The Agrarian Question*, London: Zwan.

Keyder Ç ve Yenal Z (2015). *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük*, İstanbul: İletişim.

Le Thi Kim O, Vu Dinh T, Tran Huu C ve Lebailly P (2016). Contract Farming as a Determinant of Promoting Tea Marketing Channels for Small Producers in Phu Tho Province. *International Review of Research in Emerging Markets and the Global Economy*, 2 (4): 955-972.

Loconto, A M ve Simbua E F (2012). Making room for smallholder cooperatives in Tanzanian tea production: Can Fairtrade do that?. *Journal of Business Ethics*, 108 (4): 451-465.

Mann S A ve Dickinson J M (1978). Obstacles to the Development of a Capitalist Agriculture. *The Journal of Peasant Studies*, 5 (4): 466-481.

Mann S A (1989). *Agrarian Capitalism in Theory and Practice*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Marx K (1973) [1939]. *Grundrisse*, London: Penguin.

Marx K(1976) [1867]. *Capital Volume 1*, London: Penguin.

Minot N (1986). *Contract Farming and Its Effect on Small Farmers in Less Developed Countries*, Michigan State University, Department of Agricultural, Food, and Resource Economics.

Morton A D (2007). Global Capitalism and the Peasantry in Mexico: The Recomposition of Class Struggle. *The Journal of Peasant Studies*, 34 (3-4): 441-473.

Neilson J ve Pritchard B (2009). *Value Chain Struggles: Institutions and Governance in the Plantation Districts of South India*, Wiley-Blackwell.

Newman S (2012). Global Commodity Chains and Global Value Chains, İçinde: ASaad Filho ve B Fine (der), *The Elgar Companion to Marxist Economics*, Aldershot: Edward Elgar, 155-162.

Nizam D (2011). Coğrafi İşaretler ve Küresel Piyasada Yerelleşen Tarım Ürünleri. *Praksis*, 25: 87–116.

Nizam D (2015). Geographical Indications and Commodity Chain Analysis: Policy and Resource Rents. (Basılmamış Doktora Tezi. Sydney: The University of Sydney

Nizam D (2017). Place, Food, and Agriculture: The Use of Geographical Indications in Olive Oil Production in Western Turkey. *New Perspectives on Turkey*, 57(3-30).

Özkutlu F, Ö. Akkaya H, Ete Ö, Şahin Ö ve Korkmaz K (2015). Rize İlindeki Bazı Çay Bahçelerinin Toprak ve Yaprak Analizi İle Besin Element Düzeylerinin Belirlenmesi. *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 19 (2): 94-103.

Patnaik U. (1979). Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and Its Fundamental Fallacy. *The Journal of Peasant Studies*, 6 (4): 375-420.

Raj J (2015). The Hidden Injuries of Caste: South Indian Tea Workers and Economic Crisis. <https://www.opendemocracy.net/beyondslavery/jayaseelan-raj/hidden-injuries-of-caste-south-indian-tea-workers-and-economic-crisis> Son Erişim Tarihi, 2 Şubat 2018.

Rashid S, Winter-Nelson A ve Garcia P (2010). Purpose and Potential for Commodity Exchanges in African Economies. Fourth African Agricultural Markets Program Policy Symposium, 6-7 Eylül 2010. Lilongwe, Malawi. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.185.2766&rep=rep1&type=pdf> Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

Reimertz S (2003). Çayın Kültür Tarihi, Çev. Mustafa Tüzel, Ankara: Dost.

Rich V (2012). *Carving a Life: The Political Economy of Woodcarver Livelihoods in Cabo-DeLgado, Northern Mozambique*. (Basılmamış Doktora Tezi), Londra: SOAS.

Rize Ticaret Borsası (2015). Türk Çay Sektörü Güncel Durum Raporu. <http://www.rtb.org.tr/uploads/files/110-CayRaporuNisan2015.pdf> Son Erişim Tarihi, 5 Ağustos 2017.

Saha B ve Bahal R (2016). Livelihood Diversification Pursued by Farmers in West Bengal. *Indian Research Journal of Extension Education*, 10 (2): 1-9.

Sharma C K ve Prarthana B (2017). Small Tea Plantation and Its Impact on the Rural Landscape of Contemporary Assam. *International Journal of Rural Management*, 13 (2): 140-161.

SOMO (2007). Comparative International Research on the Tea Sector in Vietnam. <https://www.somo.nl/wp-content/uploads/2007/01/Comparative-international-research-on-the-tea-sector-in-Vietnam.pdf> Son Erişim Tarihi, 13 Mart 2018.

Talbot, J M (2002). Tropical Commodity Chains, Forward Integration Strategies and International Inequality: Coffee, Cocoa and Tea. *Review of International Political Economy*, 9 (4): 701-734.

Tanui, JK, Fang W, F, Feng W, Zhuang P ve Li X (2012). World Black Tea Markets: Relationships and Implications for the Global Tea Industry. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, 24 (2): 148-168.

IISD (The State of Sustainability Issues Review) (2014). Tea Market. 297-322. http://www.iisd.org/sites/default/files/pdf/2014/ssi_2014.pdf#page=288 Son Erişim Tarihi, 20 Mart 2018.

Tran T, Branca G, Arslan A ve Van Mai T (2016). Value Chain Analysis of Climate-smart Shan Tea Production in the Northern Mountainous Region of Vietnam. *Rivista di Economia Agraria*, 71(1): 155-169.

Van Der W S (2008). Sustainability Issues in the Tea Sector: A Comparative Analysis of Six Leading Producing Countries.

Van R, Sjoerd Panhuysen M ve Weiligmann B (2010). Tea Barometer 2010. *Leiden, NL: Tropical Commodity Coalition for Sustainable Tea, Coffee Cocoa*.

Yıldırım E (2015). Karadeniz Kadından, İçinde: L Çelik ve E Yıldırım (der), *Yeşilden Maviye: Karadeniz'den Kadın Portreleri*, Ankara: Nika, 128.

Ziraat Mühendisleri Odası (2015). Çay Raporu-2015: Çay 1 Milyon İnsanın Geçimini Sağlamaktadır. http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=25738&tipi=38&sube=0 Son Erişim Tarihi, 10 Temmuz 2017.

